

A. Dürer, *De heilige familie*, ca. 1494 (NK 3550)

Advies inzake het verzoek tot
teruggave van de Koenigscollectie

Advies inzake het verzoek van Christine Koenigs tot teruggave van de Koenigscollectie

(zaaknummer RC 1.6)

Bij brief van 3 mei 2002 verzocht de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Restitutie Commissie te adviseren over de te nemen beslissing op een verzoek van mevrouw C.F. Koenigs (hierna 'verzoekster') tot teruggave van schilderijen en tekeningen uit het voormalig bezit van haar grootvader, Franz W. Koenigs, van 18 maart 2002, voor zover deze voorwerpen deel uitmaken van de NK-collectie in beheer bij de Staat der Nederlanden.

Bij brief van 26 november 2002 verzocht de staatssecretaris de Commissie een verzoek van 15 oktober 2002 van verzoekster om teruggave van het tot de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam behorende schilderij *Cadmus zaait Drakentanden* van P.P. Rubens, bij advisering inzake de Koenigscollectie te betrekken.

Bij brief van 8 mei 2003 verzocht de staatssecretaris de Commissie tenslotte om advies uit te brengen over een verzoek van de heer mr. W.O. Koenigs van 24 maart 2003, strekkende tot afwijzing van het verzoek tot teruggave van de Koenigscollectie.

Procedure

Zowel verzoekster als de heer W.O. Koenigs hebben zich tijdens deze procedure laten vertegenwoordigen en bijstaan, verzoekster door de heer mr. A.H.J. van den Biesen, advocaat te Amsterdam, en de heer W.O. Koenigs door de heer mr. R.W. Polak, advocaat te Den Haag.

Bij de adviesaanvraag van 3 mei 2002 zond de staatssecretaris de Commissie een uitgebreid dossier mee, waaronder de resultaten van een door verzoekster uitgevoerd onderzoek. Deze gegevens werden namens verzoekster aangevuld met een Memorie van 30 augustus 2002 (hierna: 'Memorie') en met informatie die bij diverse brieven werd toegezonden. Tijdens een hoorzitting op 10 maart 2003 gaven verzoekster en haar raadsman een mondelinge toelichting op het verzoek, waarbij een notitie en bijlagen werden overgelegd (hierna: 'Aantekeningen'). Een eerste versie van het onder verantwoordelijkheid van de Commissie opgestelde onderzoeksrapport (van 19 mei 2003) werd namens verzoekster vervolgens van commentaar voorzien op 12 augustus 2003 (hierna: 'Reactie').

De heer W.O. Koenigs wendde zich bij brief van 17 oktober 2002 tot de Commissie. Tijdens een gesprek op 8 januari 2003 en bij diverse brieven lichtte de heer Koenigs in het kader van het feitenonderzoek het bezitsverlies van de collectie van zijn vader toe. Over de gebeurtenissen met betrekking tot het bezitsverlies en zijn standpunt ten aanzien van het verzoek tot teruggave van de Koenigscollectie, informeerde hij de Commissie tijdens een hoorzitting op 10 maart 2003.

De feiten

De Commissie verwijst voor wat betreft de feitelijke grondslag van dit advies naar het onderzoeksrapport van heden (hierna: 'Rapportage'), dat aan dit advies is gehecht en geacht wordt daarvan deel uit te maken.

Een eerdere versie van dit onderzoeksrapport (van 19 mei 2003) is mede naar aanleiding van de Reactie van verzoekster op punten herzien.

Algemene overwegingen

- a. De Commissie laat zich bij haar advisering leiden door de beleidslijnen ter zake van de Commissie Ekkart en de regering.
- b. De Commissie heeft zich de vraag gesteld of een uit te brengen advies invloed mag ondervinden van mogelijke consequenties voor de beslissing in andere zaken. De Commissie beantwoordt die vraag, behoudens bijzondere omstandigheden, ontkennend, omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de betrokken verzoeker.
- c. De Commissie heeft zich voorts afgevraagd op welke wijze moet worden omgegaan met het gegeven dat bepaalde feiten niet meer te achterhalen zijn, dat bepaalde gegevens verloren zijn gegaan of niet zijn teruggevonden, of anderszins bewijzen niet meer zijn bij te brengen. De Commissie is daaromtrent van mening dat, indien het tijdsverloop (mede) oorzaak is van de ontstane problemen, het risico daarvoor, behoudens bijzondere omstandigheden, behoort te liggen bij de overheid.
- d. De Commissie is ten slotte van mening dat inzichten en omstandigheden die sinds de Tweede Wereldoorlog klaarblijkelijk zijn veranderd, naar algemene maatschappelijke opvattingen gelijk mogen worden gesteld aan nova (nieuwe feiten).

Bijzondere overwegingen

1. Verzoekster treedt in deze procedure op voor zich en namens haar moeder mevrouw A.C. Koenigs-Hers, beiden erfgenaam van de heer Franz W. Koenigs, grootvader van verzoekster.
2. Van het verzoek van 8 mei 2003 van de heer mr. W.O. Koenigs, zoon van F.W. Koenigs en oom van verzoekster, strekkende tot afwijzing van het verzoek tot teruggave van de Koenigscollectie, heeft de Commissie kennis genomen.
3. Verzoekster beoogt de teruggave aan de erven Koenigs van 37 werken op papier en 34 schilderijen die deel uitmaken van de Rijkscollectie. Met uitzondering van het schilderij *Cadmus zaait drakentanden van Rubens*, dat sinds 1961 door schenking deel uitmaakt van de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam, behoren deze kunstvoorwerpen tot de NK-collectie van na de oorlog gerecupereerde kunstvoorwerpen.
4. Van het merendeel van deze kunstvoorwerpen - 37 tekeningen en 28 schilderijen, de in de Rapportage beschreven categorieën 1, 2 en 3 - is vast komen te staan dat deze tot de voormalige collectie van Franz Koenigs behoorden. Ten aanzien van een zestal schilderijen - in de Rapportage als categorie 4 opgenomen - kan dit niet worden vastgesteld. Verzoekster is met de Commissie van mening dat deze categorie op zichzelf dient te worden beschouwd.

5. De Commissie concludeert dat er voor wat betreft de schilderijen uit categorie 4 (NK 1915, NK 2075, NK 1848, NK 3577, NK 3387 en NK 2071) onvoldoende grondslag bestaat voor advisering. Het hiernavolgende heeft geen betrekking op de voorwerpen uit deze categorie 4.
6. Voor de beoordeling van het bezitsverlies van de 37 tekeningen en 28 schilderijen die tot de collectie Koenigs behoorden, zijn de volgende in de Rapportage beschreven omstandigheden van primair belang.
In 1931 zijn in Duitsland monetaire maatregelen van kracht geworden ten gevolge waarvan Koenigs, wonende in Nederland, niet meer over zijn vermogen in Duitsland kon beschikken. Om in zijn daardoor ontstane financiële problemen te voorzien, leende hij bij overeenkomsten van september 1931 en juni 1935 van de (joodse) bank Lisser & Rosenkranz, met wier directeur Kramarsky hij goed bevriend was, een geldbedrag, tot zekerheid waarvoor hij zijn kunstcollectie in pand dan wel in (fiduciaire) eigendom overdroeg.
Hoewel de exacte inhoud van de afspraken tussen de partijen door de Commissie niet kan worden vastgesteld, is voldoende duidelijk dat krachtens de gesloten overeenkomst Koenigs geld ter beschikking kreeg waartegenover de bank gerechtigd was de collectie te verkopen en haar vordering op de opbrengst te verhalen indien Koenigs het geleende bedrag bij het opeisbaar worden van de lening niet zou terugbetalen. De lening kende - vanaf juni 1935 - een looptijd van vijf jaar en was eveneens opeisbaar als de bank in liquidatie zou geraken.
7. In verband met de oorlogsdreiging is Lisser & Rosenkranz vervolgens op 2 april 1940 in liquidatie getreden, waardoor de lening aan Koenigs twee maanden voor het aflopen van de overeengekomen termijn opeisbaar werd. Ter uitvoering van de afspraken uit de overeenkomst is de collectie in betaling gegeven c.q. verkocht toen bleek dat Koenigs het geleende geld niet kon terugbetalen.
8. De tekeningencollectie gaf Koenigs ter voldoening van zijn schuld op 2 april 1940 in betaling aan Lisser & Rosenkranz. De collectie is vervolgens door bemiddeling van directeur Hannema van museum Boymans (het huidige museum Boijmans van Beuningen te Rotterdam) verkocht aan de Rotterdamse zakenman D.G. van Beuningen met de intentie de collectie onder de naam Koenigs in het Rotterdamse museum bijeen te houden. Dit is niet gebeurd. (categorie 1)
9. Vooral als gevolg van het ontbreken van voldoende inzicht in de afspraken tussen de bank en Koenigs, is het moeilijk het moment en de aard van de transactie vast te stellen waarbij Koenigs het bezit over de schilderijen verloor. Verzoekster kon deze vraag evenmin eenduidig beantwoorden.
Verschillende momenten, naast het afsluiten van de kredietovereenkomsten in 1931 en 1935, zijn hiervoor van belang:
  - alhoewel de bank zich op 8 april 1940 tegenover de buitenwereld als eigenaar van de schilderijen presenteerde, is het onzeker of Koenigs deze op dezelfde wijze als de tekeningen in betaling heeft gegeven;
  - het schilderij *Cadmus zaait Drakentanden* is begin mei 1940 uit naam van Lisser & Rosenkranz verkocht aan het Nederlandse echtpaar De Bruijn (categorie 3);
  - de overige 27 schilderijen zijn in juni 1940 door Koenigs aan de Duitse bankier Miedl verkocht. Het is mogelijk dat Koenigs bij deze verkoop als eigenaar/bezitter van de schilderijen optrad. Evenzeer is mogelijk, gelet op de onderlinge relatie en tegen de achtergrond van de kredietovereenkomst, dat Koenigs bij deze verkoop aan Miedl niet voor zichzelf optrad maar voor of namens Lisser & Rosenkranz. (categorie 2)

10. Het is de Commissie niet duidelijk geworden hoe de afwikkeling van de kredietovereenkomst tussen Koenigs en Lisser & Rosenkranz precies in zijn werk is gegaan en hoe de verkoopprijzen met de uitstaande schuld zijn verrekend. Toch acht de Commissie voldoende aannemelijk dat die afwikkeling in goede harmonie haar beslag heeft gekregen.
11. Verzoekster beargumenteert haar verzoek in (de conclusie van) de Memorie onder meer als volgt:

"Duidelijk is geworden dat Koenigs zijn (niet alleen in financiële zin) kostbare collectie is kwijtgeraakt onder druk van de oorlogsomstandigheden die destijds in Europa dominant waren. Onder die omstandigheden moet voor de maanden direct aan 10 mei 1940 voorafgaand uitdrukkelijk ook de dreigende bezetting van Nederland, die vóór 10 mei al vele malen was verwacht onder meer per 12 november 1939, worden begrepen.

Koenigs is zijn collectie kwijtgeraakt tegen ontvangst van een zéér aanzienlijk geringere tegenprestatie dan hij redelijkerwijs had mogen verwachten wanneer de omstandigheden die direct verband hadden met het nazi-regime zich niet hadden doen gelden – als hij dan al had moeten verkopen, wat dan niet het geval geweest zou zijn. De in deze zaak relevante momenten van bezitsverlies dienen, ongeacht de precieze aard van hetgeen op 2 april 1940 is overeengekomen, steeds als onvrijwillig te worden aangemerkt; daarbij wordt aangetekend dat van alle betrokkenen alleen Koenigs (niet Van Beuningen en evenmin de L&R bank) écht én zeer aanzienlijk is benadeeld.

Het zou tegen deze achtergrond zonder meer redelijk en billijk zijn indien de in deze zaak relevante NK-stukken aan de erven Koenigs worden teruggegeven. De Restitutiecommissie wordt dan ook verzocht aldus te adviseren."

12. Voor de toewijsbaarheid van haar verzoek doet verzoekster een beroep op de redelijkheid en billijkheid en stelt zij het begrip 'oorlogsomstandigheden' centraal. Zij beroept zich daarbij op de wettelijke norm uit het naoorlogse rechtsherstel, in het bijzonder de artikelen 1, 22 en 23 van KB E 100 (het *Besluit Herstel Rechtsverkeer* van 21/9/1944), en op jurisprudentie van de rechtsherstelrechter (de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel). Deze zou onder de billijkheidsnorm een ruime werking hebben gegeven aan dit begrip 'oorlogsomstandigheden'.
Zij beargumenteert dat de Commissie de norm uit E 100 zal dienen toe te passen, en in het verlengde hiervan dat van deze 'oorlogsomstandigheden' bij het bezitsverlies door Koenigs sprake is gezien de oorlogsdreiging.
13. Ten aanzien van haar mandaat overweegt de Commissie echter dat niet primair op voormeld besluit E 100 dient te worden gelet, doch dient te worden uitgegaan van haar Instellingsbesluit van 16 november 2001. Daarin wordt de taak van de Commissie in artikel 2 beperkt tot: 'advisering over de te nemen beslissingen op verzoeken om teruggave van cultuurgoederen waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren'. Daarbij dient, althans voor zover het een verzoek om teruggave van kunstvoorwerpen betreft in bezit/beheer van de Staat der Nederlanden zoals in casu het geval, het regeringsbeleid ter zake in acht te worden genomen.

De vraag die de Commissie zal hebben te beantwoorden is derhalve of het bezitsverlies van Koenigs aangemerkt moet worden als onvrijwillig bezitsverlies als gevolg van omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime.

14. Verzoekster beantwoordt die vraag met klem van redenen bevestigend en stelt dat zonder de oorlogsdreiging het bezitsverlies van de collectie zich nimmer zou hebben voorgedaan.
15. De Commissie kan verzoekster hierin niet volgen. Zij komt tot het oordeel dat het bezitsverlies van Koenigs geen gevolg was van omstandigheden die in directe relatie stonden met het nazi-regime doch uitsluitend verband hield met de economische omstandigheden in Duitsland, die aanleiding hadden gegeven tot de zogenaamde "Stillhalte", een maatregel ten gevolge waarvan Koenigs niet vrijelijk kon beschikken over het Duitse deel van zijn vermogen. Daardoor was hij gedwongen in Nederland geld te lenen tegenover het tot zekerheid afstaan van zijn collectie. Een bezitsverlies derhalve dat uitsluitend een economische/zakelijke oorzaak had.
Dat er ten tijde van de onderhandelingen over en de verkoop van de collectie sprake was van een alom aanwezige oorlogsdreiging kan aan het voorgaande geen afbreuk doen.
16. Verzoekster voert in de Reactie op het onderzoeksrapport aan dat Koenigs op grond van zijn negatieve houding tegenover het nazi-bewind en zijn spionageactiviteiten voor de Engelsen hetzelfde lot riskeerde als dat van de openlijk vervolgte bevolkingsgroepen, en hij op die grond gelijk gesteld moet worden met de vervolgte bevolkingsgroepen. Verzoekster stelt in alinea 20 van de Reactie onder meer:

"De redelijkheid en billijkheid dienen er dan ook toe te leiden dat niet exclusief als gegeven wordt vermeld dat Koenigs niet tot een vervolgte bevolkingsgroep behoorde, maar juist dat hij bij de beoordeling van de onderhavige zaak eerder gelijkgesteld dient te worden met leden van de vervolgte bevolkingsgroep. Dit geldt temeer nu zijn lot met betrekking tot de onderhavige kunstvoorwerpen rechtstreeks aan het lot van de – Joodse – bank was vastgeklonken."

Op die grond zou, onder toepassing van het regeringsbeleid, ten opzichte van Koenigs de onvrijwilligheid van het bezitsverlies, behoudens tegenbewijs, aangenomen dienen te worden voor zover het een verkoop na 10 mei 1940 betreft.

17. De Commissie kan verzoekster ook hierin niet volgen. Ondanks de anti-nazi houding en gestelde spionageactiviteiten, komt uit de gegevens en verklaringen over de persoon Koenigs het beeld naar voren van een invloedrijk zakenman die zich – zeker in vergelijking met het joodse volksdeel - in vrijheid kon bewegen, een vrijheid waarvan hij gedurende de jaren 1938-1940 gebruik heeft gemaakt door te blijven handelen, ook met de Duitsers/nazi's. Naast altruïstische motieven – de belangen van zijn joodse vrienden – speelden zonder twijfel zijn eigen financiële belangen en zijn belangen als kunstverzamelaar daarbij een rol.
18. Ten aanzien van het bezitsverlies door Koenigs gaat de omkering van de bewijslast, zoals deze geldt voor wat betreft de onvrijwilligheid van verkopen door leden van de vervolgte bevolkingsgroepen in Nederland vanaf 10 mei 1940, dan ook niet op.
19. Daarnaast is de Commissie van mening dat de – reële en acute – dreiging van een Duitse invasie voor de joodse directie van Lisser & Rosenkranz geen argument kan opleveren ten gunste van Koenigs.

20. De Commissie acht verzoekster mitsdien niet geslaagd in het aannemelijk maken van haar standpunt dat het bezitsverlies door Koenigs als onvrijwillig, ten gevolge van omstandigheden die direct in verband staan met het nazi-regime, is aan te merken.
21. Die conclusie wordt overtuigend ondersteund door de houding en verklaringen van leden van de familie Koenigs zelf. De weduwe Koenigs gaf in september 1945 in door haar ingevulde aangifteformulieren aan dat de schilderijenverkoop door Koenigs aan Miedl in de zomer 1940 een vrijwillige verkoop betrof: op de voorbedrukte regel waarop diende te worden aangegeven of het bezitsverlies aan te merken was als 'confiscatie, diefstal, gedwongen dan wel vrijwillige verkoop', kruiste zij deze laatste mogelijkheid aan. Deze aangifte vond plaats krachtens een verplichting informatie te verschaffen over tijdens de oorlog uit Nederland verdwenen kunstwerken, en kan niet, zoals verzoekster stelt, als verzoek tot teruggave c.q. eigendomsaanspraak gezien worden.
22. Gelet op al het hiervoor overwogene kunnen de overige stellingen van verzoekster buiten behandeling blijven en behoeft de Commissie zich evenmin uit te laten over het verzoek van de heer W.O. Koenigs.

Conclusie

De Commissie adviseert de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om de beide aan de Commissie voorgelegde verzoeken van mevrouw Christine F. Koenigs af te wijzen.

Aldus vastgesteld in de vergadering van 3 november 2003.

J.M. Polak (voorzitter)
B.J. Asscher (vice-voorzitter)
J.Th.M. Bank
J.C.M. Leijten
E.J. van Straaten
H.M. Verrijn Stuart

RAPPORTAGE INZAKE KOENIGS

Op 3 mei 2002 kreeg de Restitutie Commissie een verzoek voorgelegd van mevrouw Christine Koenigs om teruggave van schilderijen en tekeningen uit het voormalig bezit van haar grootvader, Franz W. Koenigs. Dit verzoek werd in behandeling genomen voor zover het voorwerpen betreft die zich in de NK-collectie¹ bevinden. Op 26 november 2002 kreeg de Commissie vervolgens een verzoek van mevrouw Koenigs voorgelegd om teruggave van het schilderij *Cadmus zaait Drakentanden* van P.P. Rubens, dat behoort tot de rijkscollectie maar niet tot de NK-collectie.

Het gaat in dit verzoek om 37 werken op papier en 34 schilderijen uit de voormalige collectie Koenigs, die zich anno 2002 in de rijkscollectie bevinden.² Een overzicht van deze kunstvoorwerpen is als *bijlage 1* achter deze rapportage opgenomen. Ze blijken voor het doel van dit onderzoek in vier categorieën te kunnen worden onderverdeeld:

1. 37 tekeningen die Koenigs op 2 april 1940 ter afbetaling van een schuld in betaling gaf aan de bank Lisser & Rosenkranz, en die de bank doorverkocht aan D.G. van Beuningen;
2. 27 schilderijen, voornamelijk werken van Rubens, die Koenigs begin juni 1940 verkocht aan de Duitser A. Miedl;
3. één schilderij, *Cadmus zaait Drakentanden* van P.P. Rubens, dat het Nederlandse echtpaar De Bruijn begin mei 1940 door bemiddeling van de kunsthandelaar Jacques Goudstikker aankocht uit de Koenigscollectie;
4. een 'restcategorie' van zes schilderijen waarvan het onzeker is of deze tot de collectie Koenigs behoorden.

Voor de beoordeling van het verzoek tot teruggave is het allereerst noodzakelijk de lotgevallen van de 'collectie Koenigs' in zijn geheel te bezien. Deze collectie bevond zich anno 1935 in bruikleen bij Museum Boymans te Rotterdam (het huidige museum Boijmans Van Beuningen) en bestond uit 2145³ tekeningen en 47 schilderijen.

---

¹ deze 'Nederlands Kunstbezit-collectie' is dat deel van de rijkscollectie dat door m.n. recuperatie uit Duitsland na de oorlog in beheer is gekomen van de Staat der Nederlanden

² zie hiervoor de Memorie, 43, (als bijlage 24 in het dossier van de commissie 'rapportage en bijlagen RC 1.6' opgenomen, hierna: 'bijlage [nr.] RC') en daarop volgende briefwisseling

³ A.J. Elen, *Missing old master drawings from the Koenigs collection*, Den Haag, 1989, pag. 11, (2145 nummers en een werkelijk aantal van 2671 stuks); volgens een inventarisatie van 15/6/35 van dr. J.H.F. Lütjens betreft het 2140 tekeningen, archief Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (archief Boymans); mevrouw Koenigs noemt het aantal 2144 (Reactie mw. Koenigs 12/8/2003) (bijlage 24 RC)

verantwoording

Deze rapportage vormt de weerslag van het onder verantwoordelijkheid van de Restitutie Commissie uitgevoerde onderzoek en is mede gebaseerd op informatie die door mevrouw Koenigs werd overgelegd (het zogenaamde 'Rode boek', een 'Memorie', 'Aantekeningen' en een 'Reactie' op een eerdere versie van dit onderzoeksrapport).⁴ Ook is informatie verwerkt die door of namens de heer mr. W.O. Koenigs, zoon van Franz Koenigs, werd verstrekt. Het hierna volgende is overigens geen volledig overzicht van de informatie die inmiddels bij elkaar is gebracht: het beoogt een feitelijk - min of meer chronologisch - overzicht te geven van de gebeurtenissen die van belang worden geacht voor de beoordeling van het verzoek tot teruggave van de tekeningen en schilderijen. Daarbij spreekt het voor zich dat de themakeuze mede werd ingegeven door de argumentatie van verzoekster.

In de namens mevrouw Koenigs opgestelde Memorie wordt het volgende voorbehoud gemaakt, dat ook hier alleszins op zijn plaats is: 'In het navolgende wordt een poging ondernomen het een en ander in het juiste perspectief te plaatsen. Daarbij staat bij voorbaat vast dat het niet zal lukken hier het laatste woord over deze kwestie te spreken, alleen al omdat daarvoor het benodigde inzicht in de relevante feiten gewoonweg - door het verstrijken van de tijd en het verdwenen zijn van ondersteunende schriftelijke bewijzen - niet te verkrijgen is. Dat neemt niet weg dat veel feiten wel bekend en veel documenten nog wel voorhanden zijn.'⁵

-----

1. Koenigs en zijn collectie

Franz W. Koenigs wordt op 3 september 1881 geboren te Kierberg in Duitsland als zoon van een welgestelde Protestantse (Lutherse) familie.⁶ In het kader van de huidige claim is het van belang vast te stellen dat Koenigs niet behoorde tot een door de nazi's vervolgd bevolkingsgroep. Wel zou hij zich opstellen als een uitgesproken tegenstander van het nazi-regime.⁷ Dit laatste betekent overigens weer niet dat Koenigs (zakelijke) contacten met Duitse machthebbers - zoals hierna zal blijken - uit de weg ging.⁸

In 1920 richt Koenigs samen met zijn neef Rhodius de *N.V. Rhodius Koenigs Handelmaatschappij* op in Amsterdam in verband met de beperkingen waaraan Duitse bedrijven en banken na de Eerste Wereldoorlog waren onderworpen. Koenigs wordt directeur van Rhodius Koenigs, vanaf 1926 samen met mededirecteur A. Flesche. Deze laatste ontpopt

---

⁴ de Memorie, de Aantekeningen, de Reactie en de verslagen van de hoorzitting (bijlage 24 RC)

⁵ Memorie, blz. 3, punt 3

⁶ voor het leven van Koenigs J.R. ter Molen, 'F.W. Koenigs, 1881-1941' in: *150 jaar Museum Boymans van Beuningen R'dam*, Rotterdam (1999), en A.J. Elen, *Missing old master drawings from the Koenigs collection*, Den Haag (1989), en informatie van mevrouw Koenigs en de heer W.O. Koenigs (bijlage 24 en 25 RC)

⁷ hiervan getuigen diverse verklaringen, zie archief Nederlandsch Beheersinstituut, Nationaal Archief, (NBI), inv. nr. 1446621, archief van De Nederlandsche Bank (DNB): dossier Rhodius Koenigs; uit documenten van de 'British Legation The Hague', die mw. Koenigs als bijlage 2 bij de Memorie overgelegd heeft, blijkt dat Koenigs in september '39 de Engelse autoriteiten van inlichtingen over de situatie in Duitsland voorziet (bijlage 24 RC)

⁸ zie hierna, paragraaf 6 en 7

zich in de jaren dertig als een aanhanger van het nazi-regime⁹ - zou zelfs vanuit Rhodius Koenigs een spionagenetwerk voeren -¹⁰, hetgeen naar verluidt voor de nodige problemen zorgt in zijn relatie met Koenigs.¹¹ De N.V. Rhodius Koenigs oefent het bankbedrijf uit en verleent vooral kredieten aan de Duitse industrie. De onderneming blijkt een zakelijk succes en in 1922 verhuist Koenigs met vrouw en kinderen definitief naar Nederland.

In de jaren van economische voorspoed, de jaren '20, is Franz Koenigs in staat in relatief korte tijd een uitzonderlijke verzameling tekeningen en schilderijen bijeen te brengen. Vooral de tekeningencollectie blijkt van blijvend kunsthistorisch belang en Koenigs is hier het meest aan gehecht. Met de 'Koenigs collectie' wordt meestal deze tekeningencollectie bedoeld.¹²

In 1939 wordt Koenigs het Nederlandse staatsburgerschap verleend, waarbij ook de omstandigheid dat hij zich verdienstelijk had gemaakt ten opzichte van de Nederlandse samenleving door zijn kunstcollectie aan een museum in bruikleen te geven, een rol speelt.¹³ Op 6 mei 1941 komt Koenigs bij een treinongeval in Keulen om het leven.¹⁴

2. internationale economische situatie in de jaren '30

Waar de jaren '20 voor Koenigs economische voorspoed brachten, komt daar in 1931 onder invloed van de internationale economische situatie een abrupt einde aan. In Duitsland worden in dat jaar alle internationale schulden bevroren en dit heeft grote gevolgen voor het bedrijf Rhodius Koenigs en voor de financiële situatie van Koenigs persoonlijk.¹⁵ Hij kan vanaf dat moment niet meer beschikken over zijn vermogen in Duitsland en nog hetzelfde jaar, in 1931, ziet Koenigs zich genoodzaakt een aanzienlijk bedrag te lenen, waarvoor hij zich wendt tot zijn (joodse) vriend Kramarsky - eveneens van oorsprong Duitser - die op dat moment aan het hoofd staat van Bankiersbedrijf Lisser & Rosenkranz. Als zekerheid voor deze lening dient de kunstcollectie.

Voor de omstandigheden die Koenigs noodzaken zijn kunstcollectie te bezwaren, moet gekeken worden naar de internationale situatie begin jaren '30 van de vorige eeuw. Professor

---

⁹ Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), 423I-III en NBI 144662

¹⁰ J. Meihuizen in zijn proefschrift: "*Noodzakelijk Kwaad, de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*" Amsterdam (2003), pag. 484: "De Duitse bankier Alfred Flesche, [...], werd in 1949 veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf wegens een tamelijk onschuldig geval van militaire spionage, gepleegd kort voor de Duitse inval in mei 1940. Zijn deelname aan de voor de Duitse oorlogvoering werkende industriële spionage-onderneming Cellastic, die in 1937 was opgericht met behulp van Rhodius Koenigs Handelmaatschappij [...] verdween geheel in de doofpot." Cellastic is niet nader onderzocht.

¹¹ zie bv. brief van E.A.C. Meijlink, plv. hoofd Bureau Coördinatie van het ministerie van justitie aan het NBI van 11/5/49, (NBI 144662); zie ook verklaring van A. Rhodius an 30/9/47 in CABR 423 III. De rol van Flesche lijkt de reden dat Rhodius Koenigs begin 1940 door het Britse 'Ministry of Economic Warfare' op de zogenaamde 'zwarte lijst' geplaatst wordt en na de oorlog onder beheer wordt gesteld, zie het 'beginverslag van de bestuurders/beheerders' van juli '45 en de briefwisseling tussen het NBI, het Ministerie van Justitie en de Britse Ambassade te Den Haag tussen 10/7/48 en 2/8/49, dossier 'Rhodius Koenigs', NBI 144662

¹² er is sprake van een andere, zogenaamde 'tweede' collectie Koenigs, zie voetnoot 43

¹³ documenten uit het archief van het Ministerie van Justitie, bijl. 3 bij het Rode Boek

¹⁴ mevrouw Koenigs stelt dat Koenigs om het leven is gebracht: dit is onbevestigd gebleven

¹⁵ zie H.A.M. Klemann, *Nederland 38-48*, Haarlem (2002), pag. 37, en J. Houwink ten Cate, *Mannen van de Daad en Duitsland, 1919-1939*, Den Haag (1995)

dr. J.Th.M. Bank, lid van de Restitutie Commissie, komt tot de volgende overwegingen met betrekking tot het betalingsverkeer tussen Nederland en Duitsland in de jaren '30:

"Vanaf 1931 treft de economische crisis Duitsland steeds harder. Het land ziet zich genoodzaakt in het internationale betalingsverkeer een "Chinese muur" op te trekken van deviezenreglementen, te beginnen met een (tijdelijke) bevrozing van de kortlopende schulden in de zogenaamde Stillhalte. Deze reglementering neemt tot 1934 steeds grotere vormen aan en duurt tot medio 1938. Twee bevindingen zijn in relatie tot de problematiek rond de collectie Koenigs van belang. De eerste is, dat de problemen van Duitsland in het internationale betalingsverkeer het gevolg zijn van de economische crisis die zich in 1931 meer en meer voelbaar maakt. Hitlers' overwinning in 1933 is daarvan de politieke consequentie, niet de oorzaak. De tweede is, dat Nederland - en ook Zwitserland - in het besef, dat de Duitse markt ook in het eigen belang op peil moet blijven, er in slagen het bilaterale betalingsverkeer spoedig weer op gang te brengen. Dat resulteerde in een nieuw handelsverdrag in december 1933. In de economische onderhandelingen met de Duitse regering spelen ideologische overwegingen nauwelijks een rol."

3. kredietovereenkomsten 1931 en 1935

1931: lening waarbij Koenigs de tekeningencollectie tot zekerheid overdraagt

Uit een handgeschreven en in het Duits gestelde verklaring blijkt dat Koenigs op 9 september 1931 een bedrag van 1.5 miljoen gulden van Lisser & Rosenkranz leent waarbij hij zijn tekeningencollectie tot zekerheid overdraagt:

“Zur Sicherstellung desselben übereigne ich Ihnen hiermit meine Zeichnungsammlung wie sie sich zur Zeit in meinem Haus florapark 8 Haarlem befindet.” [Tot zekerheid hiervan draag ik U hierbij in eigendom over mijn tekeningencollectie, zoals deze zich in mijn huis aan het Florapark 8 te Haarlem bevindt.]¹⁶

Nadere voorwaarden voor de lening, bijvoorbeeld een rentepercentage of een termijn, zijn in deze verklaring niet terug te vinden. De kredietovereenkomst werd tussen de goede vrienden en zakenpartners Kramarsky en Koenigs kennelijk aangegaan als een *gentlemen's agreement*: zij beschouwden hun wilsovereenstemming, zonder gedetailleerde uitwerking van de voorwaarden, als voldoende waarborg voor een goede gang van zaken.

1935: geformaliseerde kredietovereenkomst met ‘de collectie’ als onderpand

In 1935, mogelijk op aandringen van De Nederlandsche Bank¹⁷, formaliseren Kramarsky en Koenigs de kredietovereenkomst. De tekst van deze overeenkomst bestaat grotendeels niet meer, althans heeft de Commissie niet tot haar beschikking. Voor wat betreft de zakelijke inhoud van deze overeenkomst moet daarom afgegaan worden op de informatie die mevrouw Koenigs daarover heeft gegeven, volgens de Memorie gebaseerd op eenmalige inzage van de overeenkomst,¹⁸ en op informatie hierover van de heer W.O. Koenigs, die nog in het bezit

---

¹⁶ handgeschreven verklaring van F.W. Koenigs gericht aan Lisser & Rosenkranz d.d. 9 september 1931, archief W.O. Koenigs (bijlage 2 RC)

¹⁷ informatie W.O. Koenigs (bijlage 25 RC)

¹⁸ Memorie, 13 en 14 en 53 (bijlage 24 RC). Mevrouw Koenigs geeft in haar brief aan de Minister President van 14 mei 2000 overigens afwijkende informatie; zie ook Reactie, punt 24 en de brief van mr. A.H.J. van den Biesen d.d. 12/8/2003

zou zijn van delen van de overeenkomst.¹⁹ Op basis van deze informatie kan van het volgende worden uitgegaan:

Koenigs gaat in juni '35 een lening aan - formaliseert de lening uit '31 - voor een bedrag van NLG 1.375.000 plus 17.000 Engelse Ponden tegen 4% rente met een looptijd van 5 jaar. Hiervoor werd *de collectie Koenigs bestaande uit tekeningen en schilderijen zoals deze zich sinds 1935 in Boymans bevindt*, in onderpand gegeven. Koenigs zou in het kader hiervan aan de bank het recht hebben verschaft om bij het opeisbaar worden van de lening indien nodig tot verkoop van de collectie over te gaan, wat de bank ook in geval van opeisbaar worden vóór het verstrijken van de vijf jaren termijn zou mogen doen, onder meer wanneer de bank vóór het verstrijken van de vijf jaren in liquidatie zou geraken. (zie Memorie 13 en 14 en commentaar hierop van W.O. Koenigs)

Waar in 1931 de tekeningencollectie tot zekerheid in (fiduciaire) eigendom wordt overgedragen aan de bank, lijkt dit in 1935 te worden omgezet in een pandrecht op de collectie tekeningen *en* schilderijen. Of het zekerheidsrecht van de bank in de overeenkomst van 1935 inderdaad de vorm krijgt van een pandrecht is niet duidelijk geworden.²⁰ Voor welke juridische vorm ook wordt gekozen: van belang is dat Koenigs in '31 en in '35 van zijn bevoegdheid om in vrijheid over de kunstcollectie te kunnen beschikken, afstand doet.

Een pandrecht impliceert dat de collectie uit de feitelijke macht van de eigenaar gebracht moet worden, en de collectie wordt dan ook als bruikleen in Museum Boymans te Rotterdam ondergebracht. De keuze voor Boymans zou een uitdrukkelijke voorwaarde zijn geweest van Koenigs²¹ die al eerder grote delen van zijn collectie aan het museum in bruikleen had gegeven en goede contacten onderhield met directeur Hannema.²²

De 'collectie Koenigs zoals deze zich in Boymans bevindt', varieert in de jaren 35-40 enigszins in omvang:²³ er worden door Koenigs tekeningen en schilderijen aan toegevoegd en teruggenomen. Bij gebrek aan een document waarin een specificatie wordt gegeven van het onderpand mag men aannemen dat tussen de vrienden Koenigs en Kramarsky de afspraak gold dat 'de kunstcollectie (zoals in Boymans)' zonder nadere specificatie tot zekerheid strekte voor de lening.²⁴

Namens mevrouw Koenigs komt ook haar gemachtigde in een brief van 7 oktober 2002 tot de conclusie dat er in de relatie tussen Koenigs enerzijds en de bank anderzijds geen relevant onderscheid werd gemaakt tussen de schilderijen en de tekeningen, en ook de heer W.O. Koenigs is in het gesprek van 8 januari 2003 deze mening toegedaan.

---

¹⁹ verslag van de hoorzitting van 10 maart 2003 met W.O. Koenigs (bijlage 25 RC); zie ook de nadere informatie namens W.O. Koenigs over de inhoud van de overeenkomst verstrekt bij brief van R.W. Polak d.d. 21/5/2003

²⁰ informatie over de kredietovereenkomst van juni 1935 namens dhr. W.O. Koenigs gegeven bij brief van mr. R.W. Polak d.d. 21/5/2003 en reactie daarop van mr. A.H.J. van den Biesen bij brief van 12/8/2003

²¹ Elen, op. cit., pag. 13

²² zie de correspondentie tussen het echtpaar Koenigs en Hannema in het archief van Boymans

²³ dit blijkt uit de lijsten zoals deze zich bevinden in het archief van Museum Boymans (zie ook bijlagen 18 en 19 RC)

²⁴ zie hiervoor ook een brief van Hannema aan Van der Vorm d.d. 13/3/1940 (bijlage 4 RC)

4. aflossing van de schuld, 1939-1940

Tot welk bedrag de schuld van Koenigs aan Lisser & Rosenkranz in het najaar van '39 was opgelopen, is door het ontbreken van gegevens over de onderlinge verrekening tussen Koenigs en Lisser & Rosenkranz onbekend gebleven. Gezien het rentepercentage van 4 % en uitgaande van een basisbedrag van 1.5 miljoen gulden kan de schuld vanaf 1935 berekend in de orde van grootte van 1.8 miljoen gulden worden geschat. Een gedeelte van deze schuld zou al eerder door Koenigs afgelost kunnen zijn.²⁵ In de Memorie wordt uitgegaan van een schuld ter hoogte 1.6 of 1.7 miljoen.²⁶ De hoogte van het bedrag daargelaten, in het najaar van 1939 wordt duidelijk dat Koenigs de schuld, die in juni 1940 afbetaald zal moeten zijn, niet zal kunnen voldoen zonder verkoop van de kunstcollectie.

Eind 1939, in een periode dat ook in Nederland de oorlogsdreiging onafwendbaar lijkt te zijn geworden, gaat Koenigs op zoek naar kopers voor de collectie. Hij stelt daarbij alles in het werk om deze bijeen te houden en voor het Rotterdamse museum te behouden. Voor de verkoop wordt de Amsterdamse kunsthandelaar Jacques Goudstikker ingeschakeld, die zich in september '39 tot de directeur van Museum Boymans Hannema richt om "de onderhandelingen met u en de andere Heeren in Rotterdam over de aankoop van de collectie voort te zetten".²⁷ Vanaf begin 1940 wordt ook de buitenwereld duidelijk gemaakt dat de onderhandelingen mede namens Lisser & Rosenkranz worden gevoerd. Uit een brief van (waarschijnlijk) februari 1940 aan Hannema meldt Goudstikker dat hij niet alleen namens Koenigs spreekt, maar ook voor "de Amsterdamsche Bankinstelling, die zoals u bekend zal zijn, medezeggenschap over deze verzameling heeft". In het volgende citaat uit een brief van Goudstikker wordt het een en ander op een rijtje gezet:

“...allen die belang hadden bij deze verzameling Koenigs deze liever dan waar ook, voor goed in Rotterdam zouden zien, niet alleen omdat deze stad deze verzameling vele jaren achtereen gastvrijheid verleend heeft, maar mede omdat deze verzameling, ..., daardoor bijna in haar geheel voor Nederland behouden zou blijven. Ik meen dan ook dat Rotterdam van de zijde der bezitters kan rekenen op belangrijke concessies, indien er naar een mogelijkheid gezocht wordt de verzameling te verwerven en zo werden tot nu toe dan ook alle voorstellen van andere kant voorlopig terzijde gelegd.[...] "De gehele hier opgesomde verzameling bood ik in opdracht mijner lastgevers in augustus 1939 aan het Museum Boymans aan voor het bedrag van 2.200.000 gulden, terwijl de heer Koenigs mij toendertijd verzocht aan de directeur dr. Hannema te willen mededelen, dat indien aankoop tot stand zou komen, hij bereid zou zijn aan het Museum zijn verzameling oude schilderijen af te staan, die mede niet weinig tot de bekendheid van zijn verzameling hebben bijgedragen. Het zijn 47 stukken, .. [...] De omstandigheden maken het n.l. voor een der geïnteresseerden wenselijk het onderpand van een belangrijke geldlening, n.l. de verzameling Koenigs, naar het buitenland te brengen, dit om redenen die men licht begrijpen zal [...] De onderhandelingen kunnen natuurlijk ook voortgezet worden als de collectie zich in het buitenland bevindt. Een directe verkoop echter zou ieder risico uitschakelen, ..., Mochten er echter bezwaren zijn voor een onmiddellijke koop ... dan lijkt dit mogelijk op de volgende wijze; De Stichting [d.i. de kort daarvoor opgerichte Stichting Museum Boymans, EC] of namens haar een bank verstrekt op onderpand der verzameling Koenigs een som gelds van fl. 1.800.000 terwijl daardoor Rotterdam het recht verkrijgt tegen een nader overeen te komen som gedurende een aantal jaren de verzameling over te nemen door aankoop. ... .. de heer Koenigs bereid is als meerdere zekerheid, als overwaarde dus, als

²⁵ dit is waarschijnlijk, aangezien er meer financiële transacties speelden: zie hierna, paragraaf 7

²⁶ Memorie, 53

²⁷ brief van 4/9/1939 van Goudstikker aan Hannema, (bijlage 3 RC)

onderpand naast de indertijd aangeboden deelen zijner verzameling, ook de andere deelen af te staan nl. de Fransche schilderijen der 19^e eeuw, 17 in getal ....., Verder de Fransche teekeningen van na 1800, waarbij ....Hierdoor zou vermeden worden, dat deelen der verzameling thans naar het buitenland gezonden zouden behoeven te worden, terwijl, naar het mij wil voorkomen, door het onderpand, als alle tekenen niet bedriegen, de te verstrekken som gelds verre overtroffen wordt.”²⁸

Deze onderhandelingen, met als inzet de overname van de schuld aan de bank, lopen op niets uit. Op 13 maart 1940 telefoneert Koenigs vervolgens naar Hannema met de mededeling dat “over 14 dagen alles zal worden verscheept naar Lissabon”.²⁹ Kramarsky was in november 1939 Nederland ontvlucht en verbleef op dat ogenblik in Lissabon.³⁰

liquidatie Lisser & Rosenkranz, 2 april 1940

Twee maanden voor de afloop van de lening, op 2 april 1940, treedt N.V. Bankierskantoor Lisser & Rosenkranz in liquidatie. De beweegreden voor dit besluit om in liquidatie te treden valt onder meer te lezen in een naoorlogse verklaring van de heer Flörsheim, naast Kramarsky directeur van de bank:

'In April 1940 is door de Directie van L. & R. met het oog op maatregelen, die t.o.v. Joodsche bankiers werden verwacht, besloten de firma L. & R. de status van vennootschap in liquidatie te geven. Dit heeft na de Duitse bezetting van ons land succes gehad, omdat de maatregel van het verbod aan Joden om zaken te doen, betrekking kreeg op zaken, die werden gedreven. Aangezien een vennootschap in liquidatie niet als zoodanig werd aangemerkt, bleef L. & R. vrij van Duitse inmenging. Er is nooit een Verwalter benoemd en de niet-joodsche gevolmachtigden, de Heeren Herrndorf en Rikkert konden na het uittreden van den Heer Flörsheim in functie blijven.’³¹

Met het in liquidatie treden van de bank wordt de schuld van Koenigs, overeenkomstig de voorwaarden van de kredietovereenkomst, opeisbaar. Overleg tussen Koenigs en de bank volgt; de daarbij gemaakte afspraken zijn onbekend gebleven.

5. verlies van de collectie

in betaling geven aan Lisser & Rosenkranz

Eveneens op 2 april 1940 presenteert Lisser & Rosenkranz zich als volledig eigenaar van de kunstcollectie. Ten aanzien van de tekeningen schrijft de bank op 2 april 1940 aan Museum Boymans:

“Hiermede hebben wij de eer u te berichten, dat wij van de heer F. Koenigs in betaling hebben genomen de verzameling tekeningen, die hij destijds bij u in bruikleen heeft gegeven (...) In verband met deze transactie, waardoor de gemelde tekeningen in onzen vollen en vrijen

---

²⁸ deze brief is afkomstig uit het door mw. Koenigs opgestelde 'Rode Boek'; de brief is ongedateerd maar moet van februari of maart '40 zijn (bijlage 3 RC)

²⁹ supra, noot 24

³⁰ per 31/1/1940 treedt Kramarsky af als directeur van L&R, zie het proces-verbaal van de Algemene Vergadering van Aandeelhouders NV bankierskantoor Lisser & Rosenkranz van 2 april 1940 (bijlage 5 RC)

³¹ archief DNB, dossier 'Bankierskantoor Lisser & Rosenkranz N.V.' (bijlage 5 RC). Informatie o.g.v. onderzoek bij de DNB bevestigt deze gang van zaken, memo DNB aan RC d.d. 10/9/2002

eigendom zijn overgegaan, zijn wij van plan, die teekeningen nog in den loop dezer week door onzen expediteur te doen weghalen ...”³²

Koenigs bevestigt dit in een brief van 2 april 1940 aan het museum:

“Aangezien ik met betrekking tot de verzameling teekeningen, welke ik u destijds in bruikleen heb gegeven, niets meer van u mocht vernemen, heb ik mij genoodzaakt gezien, deze teekeningen aan de N.V. Bankierskantoor Lisser & Rosenkranz in liq., alhier, *in betaling te geven*, waardoor deze teekeningen in vollen en vrijen eigendom van genoemde zijn overgegaan.”³³

Op 8 april 1940 volgt een brief van Lisser & Rosenkranz met betrekking tot de schilderijen:

"Wij hebben de eer u mede te delen, dat de schilderijen, welke de heer F. Koenigs U destijds in bruikleen heeft gegeven, op 2 april 1940 in onzen vollen en vrijen eigendom zijn overgegaan.”³⁴

En ook aan Goudstikker bericht de bank op 8 april 1940:

"dat onderhandelingen over den verkoop der in ons bezit zijnde verzameling van tekeningen en schilderijen uitsluitend door Uw bemiddeling zullen plaatsvinden (...) U gelieve er rekening mee te houden, dat wij uit nationale overwegingen en, ten einde den wensch van den voor-bezitter te respecteren, tegenover het Museum Boymans, zooals u bekend is, wat den prijs betreft, de grootst mogelijke tegemoetkoming willen betrachten. In dit verband brengen wij nog onder uw aandacht, dat de heer Van Beuningen tijdens een gesprek op Vrijdag jl. met linksondergeteekende den wensch uitte, eenige schilderijen voor zijne verzameling te verwerven. U zoudt ons daarom een genoegen doen, indien u hierover met den heer v.B. de onderhandelingen zoudt willen openen.”³⁵

Een verklaring van Koenigs waarin bevestigd wordt dat ook de schilderijen met zijn instemming eigendom van de bank zijn geworden, is niet teruggevonden.

TEKENINGENCOLLECTIE

Lisser & Rosenkranz: verkoop tekeningencollectie aan Van Beuningen

De druk op de onderhandelingen over de verkoop van de collectie aan een derde wordt nu opgevoerd, en daarbij blijft Koenigs actief betrokken. Hierbij is alles erop gericht om althans de tekeningencollectie voor Museum Boymans te bewaren,³⁶ en andere geïnteresseerden worden afzijdig gehouden.³⁷ Bij deze onderhandelingen, die tussen 2 en 9 april 1940 plaatsvonden, zijn zowel Koenigs, Lisser & Rosenkranz, Hannema als Van Beuningen direct betrokken.³⁸ De gebeurtenissen worden in het volgende citaat uit een brief van Hannema aan Lisser & Rosenkranz op een rijtje gezet:

---

³²archief Boymans (bijlage 6 RC), cursivering EC

³³idem, cursivering EC

³⁴idem

³⁵brief Lisser & Rosenkranz aan Kunsthandel J. Goudstikker van 8 april 1940, archief W.O. Koenigs (bijlage 6 RC)

³⁶brieven van 13 en 21 maart 1940 aan Van Beuningen en Van der Vorm, archief Boymans, (bijlage 4 RC) zie ook bijlage 6 RC

³⁷zo blijkt uit een brief van kunsthandel Rosenberg aan prof. Sachs van het Fogg Art Museum (bijlage 7 RC)

³⁸zie o.m. brief van 9 april 1940 van Hannema aan Lisser & Rosenkranz, (bijlage 7 RC)

"Uw beide brieven van 2 April jl. heb ik te zijner tijd ontvangen; hedenochtend bereikten mij Uw twee brieven van 8 April jl. Vrijdag, 5 april jl., hebben wij in het Museum Boymans een conferentie gehad met den Heer Koenigs, die U van de situatie op de hoogte zou brengen. Dien middag heeft bovendien de heer D.G. van Beuningen U een bezoek gebracht en een bod gedaan op de verzameling zooals die zich in het Museum Boymans bevindt. Heden heeft de heer Goudstikker namens U in Rotterdam een onderhoud gehad met den Heer Van Beuningen, waarbij U een nieuw bod is gedaan, dat tot hedenavond 10 uur van kracht blijft. Mijn inziens is dit nieuwe bod in de gegeven omstandigheden meer dan goed te noemen en ik ben ervan overtuigd, dat U elders niet licht een beter bod zoudt krijgen. Intusschen zijn wij begonnen de geheele verzameling gereed te maken voor transport. (...)
U zoudt dus vanaf Dinsdagmorgen de geheele verzameling kunnen afhalen (...)"³⁹

Op 9 april 1940 komt een verkoop tot stand tussen Lisser & Rosenkranz en Van Beuningen: de tekeningencollectie zoals deze zich bevindt in Boymans en 12 van de 47 schilderijen, worden eigendom van Van Beuningen voor de prijs van NLG 1 miljoen.⁴⁰ De twaalf schilderijen zouden door toedoen van Koenigs bij de verkoop zijn betrokken om doorgang zeker te stellen.⁴¹

Gezien de wederzijdse felicitaties⁴² beschouwt men de overeenkomst als de best haalbare, waarbij de intentie is - en dit moet voor alle betrokkenen duidelijk zijn geweest - dat de collectie bijeen blijft: Van Beuningen wordt geacht de tekeningencollectie onder de naam Koenigs, door een schenking dan wel een bruikleen, in museum Boymans te laten. Als gebaar van dank voor de bemiddeling van Hannema schenkt Koenigs het museum nog een tweetal tekeningen van Carpaccio uit zijn zogenaamde 'tweede collectie'.⁴³

Uit latere publicaties blijkt dat de aankoop door Van Beuningen toch niet helemaal naar ieders tevredenheid was verlopen. In het oorspronkelijke plan van Hannema namelijk zouden Van Beuningen en Van der Vorm, een andere belangrijke mecenas van het museum, *samen* de collectie verwerven om die vervolgens te schenken aan de Stichting Boymans. Dat Van Beuningen zich hier niet aan hield maar de collectie op eigen naam verwerft, zou hem door Hannema en Van der Vorm niet in dank zijn afgenomen.⁴⁴

Van Beuningen: doorverkoop 527 tekeningen aan Posse/Hitler

Tegen de intenties in verkoopt Van Beuningen op 15 januari 1941, na uitgebreide onderhandelingen, 527 tekeningen uit de Koenigs-collectie voor een bedrag van NLG 1.4 miljoen aan de Duitser Posse voor het museum van Hitler te Linz.⁴⁵ Het betreft - welhaast vanzelfsprekend - de Duitse tekeningen plus een selectie uit de overige categorieën. Posse zou

³⁹ brief 9/4/1940 Hannema aan Lisser & Rosenkranz, archief Boymans (bijlage 7 RC)

⁴⁰ brief 8/4/40 Hannema aan Van Beuningen, archief Boymans: "vasthouden aan 1 miljoen en enkele schilderijen laten vallen"; NB: van deze verkoopprijs is geen primaire bron aangetroffen

⁴¹ verslag van de hoorzitting met W.O. Koenigs d.d. 10/3/2003, pag. 3 (bijlage 25 RC); brieven van Goudstikker, archief Boymans (bijlage 3 RC); dit is van geen direct belang omdat deze schilderijen niet behoren tot de claim

⁴² zie o.m. brieven van L&R aan Boymans van 9 april 1940, van Anna Koenigs van 14 april 1940, van Franz Koenigs van 17 april 1940, (archief Boymans) (bijlage 7 RC)

⁴³ nadat Koenigs zijn verzameling in '31 als zekerheid voor de lening aan Lisser & Rosenkranz overdraagt, zet hij zijn verzamelactiviteiten, in bescheidenere mate, voort. Bij zijn dood in 1941 laat Koenigs dan ook een tweede verzameling na, bestaande uit zo'n 200 tekeningen, en ook is er sprake van een collectie Franse 19e eeuwse schilderijen, 17 in getal. Dit is van belang omdat er verwarring kan bestaan als verwezen wordt naar 'de collectie Koenigs'.

⁴⁴ prof. H.A. van Wijnen in zijn artikel over Van Beuningen in: *150 jaar Boymans*, Rotterdam (1999)

⁴⁵ C. Koenigs "Under duress: the sale of the Franz Koenigs collection" in: *Spoils of war*, New York (1997), pag. 240; Elen, (1989), pag. 15, zie ook informatie verzoekster (bijlage 24 RC)

hiernaast nog NLG 100.000 commissie hebben betaald aan de schoonzoon van Van Beuningen, die bij deze koop bemiddelde.⁴⁶

Voor Franz Koenigs, die alles in het werk had gesteld om de door hem samengebrachte tekeningencollectie bijeen te houden, zal deze transactie ongetwijfeld teleurstellend zijn geweest. In mei 1942, een jaar na het plotselinge overlijden van Franz Koenigs, zou Anna Koenigs hierover aan Hannema nog schrijven: "Ik ben blij om alles, wat in het museum Boymans en in Nederland is gebleven, want het was altijd de wens van mijn man, dat zijn verzameling in ons land zou blijven."⁴⁷

Van deze 527 tekeningen zijn 37 stuks na de oorlog teruggevonden - eind jaren '80 - en als onrechtmatig uit Nederland verdwenen kunstbezit⁴⁸ vanuit (voornamelijk) de voormalige DDR gerecupereerd,⁴⁹ waarna ze in de NK-collectie terecht kwamen. Deze 37 tekeningen maken op dit moment deel uit van de claim van mevrouw Koenigs (**categorie 1**). De overige aan Posse verkochte tekeningen zijn in de nadagen van de oorlog hoogstwaarschijnlijk met het Rode Leger meegevoerd naar de voormalige Sovjet Unie, en vormen al jaren onderwerp van onderhandelingen tussen de Nederlandse en Russische autoriteiten over teruggave aan Nederland.

Van Beuningen: schenking tekeningen aan Stichting Museum Boymans

Van Beuningen schenkt eind 1940 de overige tekeningen van de Koenigs tekeningencollectie⁵⁰ en 8 van de verworven schilderijen aan de Stichting Boymans. Op 9 december 1940 meldt Hannema dit aan zijn collega Bierens de Haan:⁵¹

"Het doet mij een genoegen u te kunnen melden, dat de heer Van Beuningen het overige en belangrijkste gedeelte, ruim de helft, aan de Stichting Boymans heeft geschonken. De waarde van deze schenking, de grootste welke het Museum sinds zijn oprichting heeft gekregen, bedraagt f 2.000.000."⁵²

Van Beuningen: privé collectie

De overige 4 schilderijen en een aantal tekeningen uit de collectie Koenigs houdt Van Beuningen in zijn privé-verzameling. Deze zouden na zijn overlijden in 1958 door de erven Van Beuningen verkocht worden aan de Gemeente Rotterdam, en zodoende toch nog in de collectie van Boymans terecht komen. Geen van deze werken behoort tot de rijkscollectie.

DE 35 SCHILDERIJEN

De 35 schilderijen die niet tot de verkoop aan Van Beuningen behoren, worden op 19 april 1940 in opdracht van Lisser & Rosenkranz door Goudstikker bij Boymans afgehaald.

---

⁴⁶ Koenigs (1997), 240

⁴⁷ brief 8/5/42 A. Koenigs aan Hannema, archief Boymans (zie bijlage 7 RC)

⁴⁸ o.g.v. het zogenaamde KB A6 was een dergelijke verkoop verboden en nietig; als internationale grondslag voor de restitutie wordt vaak de zgn. Interallied Declaration aangehaald; zie ook het concept (EC, 19 mei 2003) *overzicht van naoorlogse regelingen inzake recuperatie en restitutie van kunstvoorwerpen*;

⁴⁹ in 1987 vanuit de DDR 33 tekeningen, in de jaren daarna nog 4 individueel vanuit verschillende landen

⁵⁰ exacte aantal niet bekend, uitgaande van het werkelijke aantal tekeningen van 2671 (zie Elen, (1989), pag. 11) waren dit er ruim 2000

⁵¹ 17 april 1941 wordt de schenking gemeld in de vergadering van de Stichting, archief Boymans (bijlage 8 RC)

⁵² brief Hannema van 9/12/1940 aan Bierens de Haan, archief Boymans (bijlage 8 RC)

Goudstikker neemt deze voor Lisser & Rosenkranz in consignatie, en vier van deze schilderijen worden, net voor het uitbreken van de oorlog begin mei 1940, door bemiddeling van Goudstikker aan particulieren verkocht. De overige 31 schilderijen blijven na de vlucht van Jacques Goudstikker in de kunsthandel, en worden in de zomer van 1940 door directe bemoeienis van Koenigs aan de Duitser Alois Miedl verkocht:

Lisser & Rosenkranz: 4 schilderijen via Goudstikker aan particulieren verkocht

a. één schilderij, *Cadmus zaait drakentanden* van P.P. Rubens, wordt begin mei 1940 verkocht aan het Nederlandse echtpaar De Bruijn voor NLG 14.500. De exacte datum van de verkoop is onbekend gebleven. Wel blijkt uit een briefkaart van de heer De Bruijn dat hij op 27 april 1940 zijn gemachtigde, een medewerker van het Rijksmuseum te Amsterdam, opdracht tot aankoop van het schilderij geeft. Het bewijs van betaling laat zien dat van de door De Bruijn betaalde prijs een commissie van 20 procent voor kunsthandel Goudstikker af gaat, en het bedrag dat op 4 juli 1940 op de rekening van Lisser & Rosenkranz wordt geboekt voor dit schilderij is NLG 11.600.⁵³

Cadmus zaait drakentanden is in 1961 door het echtpaar De Bruijn gelegateerd aan het Rijksmuseum te Amsterdam, waardoor het deel is gaan uitmaken van de rijkscollectie. Het is in die hoedanigheid opgenomen in de huidige claim van mevrouw Koenigs (**categorie 3**)

b. eveneens in mei 1940,⁵⁴ net voor het uitbreken van de oorlog, worden drie schilderijen namens Lisser & Rosenkranz aan graaf A.M. Seilern verkocht, waarmee (volgens de documentatie van mevrouw Koenigs) een bedrag van 24.000 US dollar is gemoeid. Dit zou naar de koers van de tijd neerkomen op NLG 45.240.⁵⁵ Gezien de gang van zaken kan men er van uitgaan dat ook in dit geval de verkoopprijs minus de commissie van 20 procent voor Goudstikker uitbetaald werd, dus een bedrag van NLG 36.192. Deze schilderijen maken geen deel uit van de rijkscollectie.

Koenigs: 31 schilderijen aan A. Miedl verkocht

Begin juni 1940 - de exacte datum is onbekend - komt tussen Koenigs en de Duitser A. Miedl een verkoop tot stand van de overgebleven 31 schilderijen, die anderhalve maand daarvoor in opdracht van Lisser & Rosenkranz naar kunsthandel Goudstikker waren overgebracht, voor (hoogstwaarschijnlijk) NLG 800.000.⁵⁶ Niet Lisser & Rosenkranz maar Koenigs zelf treedt hier op de voorgrond als verkoper. Na de oorlog zijn 27 van deze 31 schilderijen door recuperatie in de rijkscollectie (NK-collectie) terechtgekomen (**categorie 2**).

In het zogenaamde Von Saher rapport, na de oorlog opgesteld door de advocaat van de weduwe Goudstikker met betrekking tot de gebeurtenissen tijdens de oorlog in de Kunsthandel Goudstikker, valt over deze verkoop te lezen:

---

⁵³ archief Rijksmuseum Amsterdam (bijlage 9 RC), en zie ook Memorie nr. 22 en bijlage 3 en 4 bij Memorie

⁵⁴ supra, noot 53, volgens de informatie van mw. Koenigs was dit op 6 en 8 mei 1940 (zie pag. 10 Reactie)

⁵⁵ volgens informatie van het Ministerie van Financiën was de koers van de dollar op dat moment NLG 1.885 waarmee 24000\$ overeenkomt met NLG 45.240

⁵⁶ omdat het bedrag van NLG 800.000 in de meeste bronnen wordt genoemd, wordt dat bedrag hier verder aangehouden

“In juni 1940 kocht Miedl van Koenigs diens Rubens-collectie voor fl. 800.000” (pag. 13)⁵⁷

“Alois Miedl begaf zich als het ware onmiddellijk nadat de nazis Amsterdam waren binnengetrokken, op het pad. Eerst zorgde hij ervoor dat een groot bedrag aan contanten, hetwelk de Nederlandse politie in de dagen van strijd - 10/14 mei 1940 - bij Miedl N.V. in beslag had genomen en bij de Nederlandse bank gedeponereerd had, weer aan hem werd teruggegeven. Vervolgens stelde hij zich in verbinding met de firma Lisser & Rosenkranz en met Franz W. Koenigs. Bij deze gelegenheid werd de Rubens-collectie van de heer Koenigs gekocht. Aan het einde van deze besprekingen, nadat de koop gesloten was, zeide Alois Miedl dat hij voornemens was om aan de “Generalfeldmarschall”, wiens bezoek aan Nederland aangekondigd was, een schilderij van Rubens ten geschenke aan te bieden. Hij was geïnteresseerd om te weten “ob er nimmt”. Wijlen Koenigs zeide, dat hij eventueel gaarne een deel van de kosten van dit schilderij voor zijn rekening wilde nemen. Het was inderdaad de moeite waard om te weten hoe men met de Nazi-bonzen moest omgaan. Het lijkt welhaast overbodig om in het kader van dit overzicht nog te vermelden, dat Goering het schilderij “aanvaard” heeft.” (pag. 18)⁵⁸

Deze loop van de gebeurtenissen wordt onder meer nog bevestigd in het naoorlogse verslag van de verhoren van Miedl:

“Koenigs collection: This collection was bought by Miedl in the name of the Goudstikker firm and the transaction was in no way connected with Goering or any German Authorities. One Fritz Markus, the son-in-law of the Dutch banker Andriessen, acted as intermediary between Miedl and Koenigs. The latter was in financial trouble and owed a great deal of money to the Lisser Rosencranz Bank which at that time had refused to give him any more credit. The sale took place in the garden of the Lisser Rosencranz Bank in the presence of Florsheim, the deputy director in the absence of Kramarsky who had left for America. [...] Koenigs at first asked 800.000 and finally accepted 700.000. Miedl admits that this was very cheap but says Koenigs was no Jew and was eager to sell to clear himself of his financial obligations because the banks in Holland would not take pictures as security. Having bought the collection, Miedl presented its best picture, Diana at the Bath, to Goering. Koenigs enthusiastically approved of this action because he saw a way of ingratiating himself with one of the highest German authorities whose help he might need in the future.' *Volgt nog een correctie:* 'Koenigs was actually paid 800.000 gulden by Miedl, and Flörsheim supplied the difference.'”⁵⁹

De verkoop aan Miedl is daarnaast nog gedocumenteerd in -verschillende versies van - de tijdens de oorlog bijgehouden boekhouding van de kunsthandel Goudstikker. De Duitse versie gaat uit van een verkoopbedrag van NLG 800.000, één van de twee Nederlandse versies gaat echter uit van een bedrag van NLG 650.000:⁶⁰

“Laut einem schreiben der NV Bankierskantoor Lisser & Rosenkranz in liq. wurde von Ihrem [*d.i. Miedl, EC*] Auftrag einen Betrag vergütet von fl. 800.000,- für 31 Bilder nämlich ...”⁶¹
(volgt een lijst van de 31 schilderijen uit de Koenigs collectie, EC)

---

⁵⁷ als bijlage 5 bij de Aantekeningen overgelegd (bijlage 24 RC)

⁵⁸ Mr. A.E.D. von Saher, "NV kunsthandel J.Goudstikker, Overzicht van de gebeurtenissen in de periode van 31/12/39 tot april 52", pag. 18, GAA, 1341, 95 (bijlage 10 RC)

⁵⁹ archief Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK), Nationaal Archief, nr. 186 (bijlage 11 RC), zie ook de Memorie

⁶⁰ een verklaring voor dit verschil zal liggen in de verklaring van Von Saher, supra noot 58, dat de administratie als "onbetrouwbaar" moet worden gezien (bijlage 10 RC)

⁶¹ zgn. Elte Rapport 'inzake de Kunsthandel v/h Goudstikker i.o. te Amsterdam' per 13 september 1940, SNK 186 (bijlage 12 RC)

Hieruit zou men kunnen afleiden dat het bedrag *aan* Koenigs werd betaald *door* Lisser & Rosenkranz *in opdracht van* Miedl. Immers, Lisser & Rosenkranz - in de persoon van Flörsheim als directeur na het vertrek van Kramarsky - 'supplied the difference' (zo stelt het Miedl rapport) van NLG 100.000 aan Koenigs. Dat zou dus - nog afgezien van de onduidelijkheid over de geldstromen, waarbij in paragraaf 7 wordt stilgestaan - duiden op een directe verkoop door Koenigs aan Miedl. Voor een beter begrip van het geheel waarin Koenigs, Miedl, en Lisser & Rosenkranz die dagen opereren en waarbij verschillende belangen door elkaar lopen, volgt in paragraaf 7 een overzicht. Allereerst voor de volledigheid nog een overzicht van wat er na de verkoop door Koenigs met deze 31 schilderijen is gebeurd:

Miedl: doorverkoop van de 31 schilderijen

1) 19 schilderijen verkocht aan Göring

Uit de boekhouding van de Kunsthandel Goudstikker tijdens de oorlog valt op te maken voor welk bedrag en aan wie deze schilderijen door Miedl, inmiddels handelend onder de naam 'Goudstikker', worden doorverkocht: "Van voormelde schilderijen werden er 19 verkocht aan den Rijksveldmaarschalk Göring, welke 19 schilderijen deel uitmaakten van een verkooptransactie ten bedrage van NLG 300.000." Over deze doorverkoop aan Göring valt in het naoorlogse onderzoeksrapport over de activiteiten van Göring op de Nederlandse kunstmarkt, het volgende te lezen:

“Hofer [de inkoper van Göring, EC] bezocht de collectie met Miedl gedurende zijn eerste bezoek aan Holland. De laatste, die er juist toe was overgegaan om op groote schaal te gaan handelen, vroeg zijn advies over de aankoop van zulk een collectie. Hofer raadde hem aan deze de koopen, maar zei, dat hij erop stond dat aan Goering de eerste keus werd gegeven. Miedl kocht de collectie voor 700.000 gulden. [...] Goering kreeg de schilderijen in de eerste transactie met Goudstikker. [...] Zij arriveerden 10 juni 1940 op Karinhall. Koenigs was een Duitscher, die sinds de vorige wereldoorlog in Holland woonde. Hij behoorde tot een bekende Hamburgse familie en was eigenaar van de Rhodius Koenigs Bank. Hij was een groot financieel speculant en het was van hem niet bekend, dat hij ooit tevoren iets had verkocht. Het feit, dat Miedl de collectie verkreeg, werd in dien tijd als een sensatie beschouwd. ...”⁶²

Voor wat betreft de datering van de opeenvolgende gebeurtenissen met betrekking tot de verkoop van deze schilderijen biedt het volgende citaat uit hetzelfde rapport houvast:

“Goering was goed op de hoogte van de rijkdom van de Hollandsche kunstmarkt. Dat hij geen enkele kans wilde missen, die de bezetting hem bood, bewijst het feit, dat hij Hofer voor zijn eerste reis zond op 20 mei 1940, vijf dagen na de overgave. Hij zelf [i.e. Göring, EC] volgde enkele weken later.”⁶³

In de lezing van de feiten van verzoekster⁶⁴ wordt Koenigs tussen 10 en 20 mei 1940 met een Nederlandse handelsdelegatie in Duitsland vastgehouden, en wordt Koenigs begin juni 1940 geconfronteerd met het *fait accompli* dat Göring de 19 schilderijen uit de collectie Koenigs al had uitgezocht en had laten opsturen. Daarover kan het volgende worden opgemerkt: echte duidelijkheid over het moment van aankoop is er niet, maar ook al zou bij de verkoop bekend zijn dat Göring (via zijn inkoper Hofer) de schilderijen wenste te kopen, uit geen van de

---

⁶² SNK, 714 (dossier Göring)

⁶³ idem

⁶⁴ 32 Reactie, 23 Memorie (bijlage 24 RC)

bronnen blijkt dat Koenigs bij de verkoop aan Miedl onder druk werd gezet.⁶⁵

2) 12 overige schilderijen

Op 24 juli 1940 geeft Miedl de tussenpersoon Hoffmann 7 schilderijen mee, die op 29 augustus 1940 aan de *Reichkanzlei* in Berlijn worden verkocht. Op 19 februari 1942 vindt verkoop plaats van één schilderij aan Mühlmann. Verder wordt volgens de boeken van de *N.V. voorheen kunsthandel J. Goudstikker* één schilderij in 'voorraad' genomen, één schilderij verkocht aan Miedl privé, één aan de Firma Joh. Witzig & Co en één aan de heer Rahusen, liquidateur van bankierskantoor Lisser & Rosenkranz in liq.⁶⁶

De opbrengst van de verkoop van deze 12 schilderijen bedraagt volgens de administratie van Goudstikker NLG 197.000.⁶⁷ Dat betekent, teruggerekend, dat Miedl alias Kunsthandel Goudstikker NLG 497.000 zou hebben ontvangen voor de schilderijen die hij van Koenigs kocht voor NLG 800.000. Dit staat althans zo te boek in de administratie van Kunsthandel Goudstikker tijdens de oorlog, en zou een verliespost betekenen van NLG 303.000. Dit zou verklaard kunnen worden in het feit dat Göring het waardevolste schilderij, *Diana in het Bad* van Rubens, als geschenk van Miedl meekreeg. Bij deze constatering moet echter in het oog gehouden worden dat de administratie van Miedl niet als erg betrouwbaar bekend staat.

6. begin van de bezetting

Vanaf het begin van de Duitse bezetting van Nederland (15 mei 1940)⁶⁸ komt op een aantal vlakken - die elkaar gedeeltelijk overlappen - samenwerking tot stand tussen de beide bankiers Koenigs en Miedl. Samen richten ze de nieuwe '*Kunsthandel voorheen J. Goudstikker*' op, en ook ten aanzien van Bankierskantoor Lisser & Rosenkranz ondernemen Koenigs (Rhodius Koenigs) en Miedl (Buitenlandsche Bankvereniging) gezamenlijk actie. Het oogmerk van Koenigs lijkt hierbij vooral te zijn geweest 'joods' vermogen veilig te stellen tegen inbeslagname door de nazi's - zoals hierna zal blijken - maar dit valt niet altijd ondubbelzinnig vast te stellen.

Goudstikker / Miedl

Alois Miedl was een Duits zakenman die sinds 1932 in Amsterdam verbleef. Hij komt in 1940, na de capitulatie, in de gelegenheid om schreden te zetten op het pad van de kunsthandel. Die gelegenheid wordt geboden door de vlucht uit Nederland van Jacques Goudstikker, eigenaar van de N.V. kunsthandel J. Goudstikker. Miedl koopt hiertoe de handelsvoorraad en het onroerend goed van de kunsthandel, waarna de 'oude Goudstikker' in liquidatie treedt.⁶⁹ Op 13 augustus 1940 richt de weduwe Dési Goudstikker zich nog per telegram tot Koenigs met de vraag of deze verkoop en liquidatie juridisch wel in orde is zonder dat zij daar als grootaandeelhouder haar medewerking aan had verleend. Op 17 augustus 1940 antwoordt Koenigs daarop per telegram: "Am informed that business sold

---

⁶⁵ zie ook Lynn H. Nicholas, *The rape of Europa*, USA (1994) , pag. 105

⁶⁶ zie het overzicht als bijlage 1 aangehecht

⁶⁷ supra, noot 61 (bijlage 12 RC)

⁶⁸ datum informatie prof.dr. J.Th.M. Bank

⁶⁹ deze aankoop door Miedl is in werkelijkheid gecompliceerder: door toedoen van Göring wordt deze koop door Miedl (deels?) teruggedraaid met het gevolg dat deze laatste de meeste kunstwerken direct verwerft; E. Muller en H. Schretlen *Betwist Bezit*, Zwolle (2002), en GAA, 1341

legally with bewindvoerders consent"⁷⁰

Op 14 september 1940 vindt ten overstaan van notaris A. van den Berg te Amsterdam vervolgens de oprichting plaats van 'Kunsthandel voorheen J. Goudstikker N.V.'. Naast Miedl behoort Koenigs met 5 van de 600 aandelen tot de oprichters. Miedl bezit het grootste deel van de aandelen en treedt vanaf dat moment aan als enig directeur.⁷¹ Hij brengt de kunstvoorwerpen, eerder dat jaar door hem op eigen naam aangekocht, bij de kunsthandel (terug) in.

Herrndorf / Lisser & Rosenkranz

Op het moment van het in liquidatie treden van Lisser & Rosenkranz, 2 april 1940, bezit F.W. Koenigs 42 aandelen in de NV.⁷² Met het noodgedwongen vertrek van de joodse directeuren Kramarsky (in november '39) en Flörsheim (trekt zich eind '40 terug en wordt later gearresteerd) treedt de niet joodse gevolmachtigde Herrndorf aan. Er ontstaat een nauwe samenwerking tussen Herrndorf en Koenigs waarbij ook Miedl wordt betrokken. Herrndorff werpt in een op 13 december 1945 opgestelde getuigenverklaring licht op deze transacties. De prominente rol van Koenigs, die zich laat omschrijven als het 'brein achter de transacties', komt hierin duidelijk over het voetlicht.

"Met den Heer F. Koenigs, met wien ik ondertussen in nauwe relatie was getreden, besprak ik bijna dagelijks o.a. het complex L. & R. Bij deze gesprekken kwamen wij tot de overtuiging, dat de toestand daar, gezien het feit, dat de meerderheid der aandelen in joodse handen was, op den duur onhoudbaar zou worden en dat het in het belang der firma zou zijn, als de aandelen van den Heer F. [Flörsheim, EC] in andere handen zouden overgaan. Door de reeds bekende en nog te verwachten maatregelen der bezetters was het den Heer F. niet meer mogelijk, de belangen der firma persoonlijk te verdedigen. Als zeer goed vriend voelde de heer Koenigs zich verplicht, voor de belangen van L. & R. op te komen en deze daadwerkelijk te beschermen. De houding t.o.v. en de vriendschappelijke gevoelens jegens L. & R. leidden tot de overname van de 540 aandelen van den Heer F. door Rhodius Koenigs op 9-9-'40 à 75 %. Reeds toen was den Heer Koenigs duidelijk, dat zijn positie niet sterk genoeg was, om L.& R. naar behoren te beschermen. Deze overwegingen zowel als de algemene toestand leidden tot de overname der aandelen door de B.B.V [Buitenlandsche Bank Vereniging, de bank van Miedl, EC]. Toen de Heer F. op 18-9-'40 als liquidateur zijn ontslag moest nemen, werd ik op voorstel van den Heer Koenigs als opvolger benoemd, om de belangen van L.& R. in de geest der feitelijke bezitters te behartigen en te beschermen. Deze benoeming droeg vanzelfsprekend de volledige goedkeuring van den Heer F. Als consequentie van de reeds genoemde handelingen leek het den heer Koenigs noodzakelijk, dat ook de 678 aandelen van den Heer S. Kramarsky in andere handen zouden moeten overgaan. Hij was ervan overtuigd, dat hij daarmee de belangen van zijn vriend Kramarsky het beste zou dienen, hetgeen de overname door de B.B.V. via L.&R.. tot gevolg had. Hij meende L. & R. te moeten inschakelen, opdat het provenu bij L & R. en niet bij de B.B.V. zou komen te staan. Deze opzet is schitterend gelukt."⁷³

De aandelen in Lisser & Rosenkranz van de beide voormalige directeuren en grootaandeelhouders Kramarsky en Flörsheim, komen zo in oktober 1940 onder regie van

---

⁷⁰ telegram F. Koenigs aan Desi Goudstikker, 17 augustus 1940, GAA, 1341, 56 (bijlage 14 RC)

⁷¹ akte van oprichting van de te Amsterdam gevestigde naamloze vennootschap Kunsthandel voorheen J. Goudstikker, N.V., NBI 857 (bijlage 15 RC)

⁷² 'Proces-Verbaal van de Algemene Vergadering van Aandeelhouders N.V. bankierskantoor Lisser & Rosenkranz op 2 april 1940'

⁷³ verklaring H.H.F. Herrndorff, 13 december 1945, CABR 86942 III; accountantsrapporten in het NBI archief bevestigen deze gang van zaken, NBI 120199 (bijlage 16 RC)

Koenigs in handen van Miedl. In het verslag van het Nederlandsch Beheersinstituut (NBI) dat in mei 1946 wordt opgesteld,⁷⁴ komt men tot de conclusie dat de bovengenoemde opzet het gewenste resultaat heeft gehad:

"Dank zij de tijdens den oorlog gevolgde gedragslijn, is de Joodsche vennootschap voor uitplundering van Duitse zijde gespaard gebleven. Het feit dat de heer Herrndorf, de liquidateur van de N.V. Lisser & Rosenkranz, tevens een belangrijke functie bekleedde bij de Buitenlandsche Bankvereeniging (Bankierskantoor Alois Miedl), is mede aan dezen loop van zaken niet vreemd geweest. De inmenging van derde zijde in den gang van zaken van de liquideerende vennootschap is dan ook in feite nihil geweest."

Een kanttekening bij dit positieve oordeel is nog wel op zijn plaats. Zo wordt in hetzelfde NBI-rapport tevens gemeld dat de aan Flörsheim toekomende verkoopprijs van de aandelen, waarvoor hij gecrediteerd was bij Lisser & Rosenkranz, als gevolg van de anti-joodse maatregelen naar Duitse roofofstelling *Lippmann Rosenthal & Co.* werd overgeboekt. En Kramarsky protesteerde al tijdens de oorlog tegen de gebeurtenissen binnen zijn bedrijf. In hoeverre hij in de VS over voldoende informatie over de 'onhoudbaarheid van de situatie' beschikte, is onbekend. In ieder geval heeft hij zich na de oorlog over de transacties bij monde van zijn advocaat als volgt uitgelaten:

"de ..aandelen zijn onbevoegdlijk aan de NV in oktober 1940 verkocht en overgedragen; buiten voorkennis of medeweten van de heer Kramarsky, die niet naliet zodra hij daarmee bekend was geworden, daartegen te protesteren."⁷⁵

7. waarde, verkoopprijzen en tegenprestatie voor Koenigs

De stelling dat het bezitsverlies als onvrijwillig moet worden aangemerkt wordt namens verzoekster mede geïllustreerd met de discrepantie tussen de waarde en de verkoopprijs van de collectie: "het van de hand doen van een collectie van ruim vier en een half miljoen voor omstreeks één miljoen". Dit vereist een nadere vergelijking van de waarde van de collectie met de ontvangen verkoopprijs.

waarde

De 'collectie Koenigs' zoals in bruikleen bij Boymans varieert in omvang. Zo verschillen de schilderijen tussen '35 en '40 in aantal: in '35 zijn het er 46, maar in '38 zijn *de* 47 schilderijen, die bij de verkoop betrokken zijn al aanwezig in Boymans. Ook is het bijvoorbeeld opvallend dat in de taxaties de categorie *Franse tekeningen* een verschil in waarde te zien geeft van 100.000 gulden, alhoewel de categorie op zich vanaf 1935 wel tot het bruikleen behoort. Deze categorie werd waarschijnlijk in de tussentijd uitgebreid met nieuwe aanwinsten. Bij een poging *de* waarde vast te stellen zou met al deze variaties dus rekening moeten worden gehouden. Hiernaast is het van groot belang of men het heeft over een taxatiewaarde of over een verzekerde waarde, die ook weer niet gelijke tred behoeft te houden met een door een belanghebbende aangenomen waarde. Dit alles nog afgezien van de enorme schommelingen in het prijsverloop van kunstvoorwerpen voor en tijdens de oorlog. Hieronder verschillende uitlatingen over 'de waarde' van de Koenigscollectie op een rij:

---

⁷⁴ NBI, 120199

⁷⁵ mr. Meyer aan NBI, 6 februari 1946, NBI 6530 (bijlage 17 RC)

- Op 2 april 1935 deelt Hannema in een brief aan B & W van Rotterdam mee dat het Museum Boymans in bruikleen heeft ontvangen "oude schilderijen en tekeningen uit bezit van de heer Koenigs. De waarde waarvoor deze verzameling verzekerd is, namelijk 3.5 miljoen, bewijst het unieke belang der collectie." ⁷⁶

- Uit een document gedateerd 15 mei 1935 van de verzekeringsmaatschappij De Waal & Zoon, door mevrouw Koenigs in haar artikel in 'Spoils of War' aangehaald, zou een verzekerde waarde van de collectie Koenigs van 2.2 miljoen moeten blijken. ⁷⁷

- Op 6 februari 1936 bevestigt Hannema in een brief aan F. Koenigs de ontvangst van de "verzameling tekeningen en schilderijen". In deze brief stelt Hannema: "De collectie is tegen brand verzekerd voor een waarde van 2.5 miljoen". Een taxatie van de collectie Koenigs uit (vermoedelijk) 1935/36 bevestigt dit bedrag van 2.5 miljoen. Hieronder bevinden zich 56 schilderijen (dus 9 meer dan de uiteindelijk verkochte) en ook de Franse tekeningen. Dit bedrag wordt herhaald in een taxatie uit vermoedelijk 1937, waaronder dan weer 42 schilderijen vallen. ⁷⁸

- Uit een document getiteld "Taxatie van de verzameling F. Koenigs, zoals zij zich bevindt in het Museum Boymans te Rotterdam op 20 Febr. 1940" blijkt dat 37 schilderijen (dus 10 minder dan de uiteindelijk verkochte schilderijen) gewaardeerd worden op NLG 400.000 en de tekeningencollectie op 1.85 miljoen. Dus: taxatie van de verzameling Koenigs: NLG 2.25 miljoen. ⁷⁹

- Op 21 maart 1940 schrijft Hannema in een brief aan Van Beuningen over de collectie-Koenigs: "In 1935 was deze verzameling verzekerd voor 4.5 miljoen, zijnde ongeveer het bedrag dat de heer Koenigs in den loop der jaren ervoor heeft uitgegeven. Zij wordt thans voor 2.2 miljoen aangeboden. [...] Mijn taxatie kan laag genoemd worden." ⁸⁰

- Op 9 december 1940 meldt Hannema aan zijn collega Bierens de Haan: "Het doet mij een genoegen u te kunnen melden dat de heer Van Beuningen het overige en het belangrijkste gedeelte [van de tekeningencollectie, EC], ruim de helft, aan de Stichting Boymans heeft geschonken. De waarde van deze schenking, ..., bedraagt f 2.000.000,-" ⁸¹

verkooprijzen

Ter vergelijking een overzicht van de ontvangen verkooprijzen voor de 'collectie Koenigs', dat wil zeggen de tekeningencollectie en de 47 schilderijen. De bedragen zijn hierboven in paragraaf 4 toegelicht.

---

⁷⁶ archief Boymans (bijlage 18 RC)

⁷⁷ C. Koenigs, "Under duress: the sale of the Franz Koenigs collection" in: *Spoils of war*, New York (1997), blz. 273, noot 3. In de Reactie van 12/8/2003 wordt namens mw. Koenigs verklaard dat dit op een vergissing berust en dat de bronnen uitwijzen dat de verzekerde waarde 2.5 miljoen was (bijlage 24 RC)

⁷⁸ de in het archief van Museum Boymans aangetroffen taxatielijsten zijn niet duidelijk gedateerd. De datering is gebaseerd op het jaartal zoals afgedrukt op het briefpapier van de lijst (bijlage 19 RC)

⁷⁹ idem (bijlage 20 RC)

⁸⁰ idem (bijlage 21 RC)

⁸¹ zie supra noot 52 (bijlage 8 RC)

<i>object</i>	<i>bedrag</i>	<i>van wie ontvangen</i>	<i>datum transactie</i>	<i>betaald aan</i>
tekeningencollectie + 12 schilderijen	NLG 1.000.000	Van Beuningen	9 april 1940	L&R
3 schilderijen	NLG 36.192	Seilern, via Goudstikker	begin mei 1940	L&R
1 schilderij	NLG 11.600	De Bruijn, via Goudstikker	begin mei 1940	L&R
31 schilderijen	NLG 800.000 ⁸²	Miedl	10 juni 1940	Koenigs
tekeningencollectie en 47 schilderijen	NLG 1.847.792			L&R/Koenigs

De verkoopprijs van de collectie is hiermee NLG 1.847.792. Dit bedrag zal bij benadering correct zijn alhoewel dit, zonder de administratie van Lisser & Rosenkranz of die van Koenigs, nooit meer exact te bepalen is.

verrekening van de bedragen tussen Lisser & Rosenkranz/Koenigs

Hoe de bedragen zijn verrekend tussen Lisser & Rosenkranz en Koenigs blijft om dezelfde reden onbekend, maar dat dit is gebeurd lijkt wel haast zeker. De meest voor de hand liggende gang van zaken is dat de schuld van Koenigs, die in 1940 tot NLG 1.8 miljoen (volgens de Memorie 1.6 of 1.7 miljoen) zou kunnen zijn opgelopen, telkens met de verkoopprijs die Lisser & Rosenkranz ontving werd verminderd.

In deze voorstelling van zaken zou Koenigs, na de drie genoemde betalingen die direct bij Lisser & Rosenkranz lijken te zijn geboekt ter hoogte van het bedrag van NLG 1.047.792, aan het begin van de oorlog nog een bedrag verschuldigd zijn aan Lisser & Rosenkranz van zo'n vijf en een half ton. Aangenomen mag worden dat Koenigs dit bedrag uit de van Miedl ontvangen verkoopprijs voor de 31 schilderijen, de NLG 800.000, heeft afgedragen aan de bank, maar daar zijn geen aanwijzingen voor gevonden. Vreemd genoeg zijn er voor wat betreft die laatste verkoop, in juni 1940 aan Miedl, wel aanwijzingen dat het bedrag direct *door* Lisser & Rosenkranz - mogelijk als bankier van Miedl? - werd betaald *aan* Koenigs, waarbij niets duidt op een verrekening. Dit laatste zou er op kunnen wijzen dat Koenigs, door het 'in betaling geven' van zijn tekeningencollectie en de 12 plus 4 schilderijen (aan Van Beuningen en aan Seilern en De Bruijn), volledig gekweten was van zijn schuld (hoe hoog die dan ook was op dat moment, dat is onbekend), en de opbrengst van de schilderijenverkoop aan Miedl buiten verrekening met zijn schuld aan de bank bleef. Dit blijft echter gissen.

Dat Koenigs, naast de krediettransactie met zijn collectie als onderpand, wel meer financiële transacties aanging met Lisser & Rosenkranz c.q. Kramarsky, is zeker, en dat deze transacties bij de verrekening van de schuld een rol zullen hebben gespeeld, ligt voor de hand. Zo kocht Koenigs eind mei 1938 drie post-impressionistische schilderijen, één van Cézanne (*Steengroeven*) en twee van Van Gogh (*Portret van dr. Gachet* en *Le jardin de Daubigny*),

⁸² er is een aanwijzing dat dit bedrag lager was, nml. NLG 650.000

van Göring voor 12.000 Engelse Pond en 800.000 Reichsmarken,⁸³ waarna deze kort daarop - in september 1938 - als eigendom van Lisser & Rosenkranz staan geboekt.⁸⁴ Het betreft hier uit Duits museumbezit in beslag genomen zogenaamde *Entartete Kunst*.⁸⁵ Het is zeer waarschijnlijk dat Koenigs met deze transactie al een deel van zijn schuld aan de bank had afbetaald, waarmee de hoogte van de schuld aan Lisser & Rosenkranz aan de vooravond van de oorlog - en daarmee de door Koenigs ontvangen tegenprestatie - onzeker is.

achteraf gezien verlies bij de verkoop

Van Beuningen verkocht een kwart van de tekeningen, 527 stuks, minder dan een jaar na aankoop voor anderhalf keer de prijs die hij voor de gehele tekeningencollectie en 12 schilderijen had moeten betalen. Aan de transactie met de Koenigs collectie zou hij zo de schilderijen en tekeningen die hij voor zichzelf behield, de *goodwill* die hij met de schenking aan Museum Boymans verkreeg, en daar bovenop nog eens bijna een half miljoen gulden overhouden.

De verklaring hiervoor is dat aan de vooravond van de oorlog de prijzen op de kunstmarkt waren gekelderd (en dit is een bekend gegeven op de kunstmarkt), waar Van Beuningen op ongekende wijze van heeft weten te profiteren.

prijsverloop

Dat de prijzen op de kunstmarkt in Nederland meteen na aanvang van de bezetting enorm zijn gestegen blijkt uit het rapport *omtrent het prijzenverloop kunstwerken* van Douwes van 29 oktober 1947. Dit rapport werd in opdracht van de Raad van het Rechtsherstel opgemaakt als een houvast voor de bepaling van de 'waarde' van schilderijen.⁸⁶

	1940	1943	1947
oude schilderijen (tot ca. 1750)	100	600	180
Romantische School (1750 tot ca. 1860)	100	800	240
Moderne Meesters (Haagse school e.d.)	100	300	180

Ook in verschillende na de oorlog opgestelde onderzoeksrapporten, werd deze opbloei van de

⁸³ *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, Berlijn, I. HA Rep. 90A, Staatsministerium, Nr. 2464; notities en een bevestigingsbrief van F. Koenigs getuigen van deze transactie (bijlage 29 RC)

⁸⁴ brief van 3/9/2003 van dhr. W. Feilchenfeldt aan de auteur met informatie over de administratie van kunsthandel Cassirer Amsterdam waaruit blijkt dat de drie werken tussen 17/9/1938 en 14/8/1939 voor de eigenaar 'Lisser & Rosenkranz' in bewaring waren bij Cassirer te Amsterdam (bijlage 29 RC)

⁸⁵ uitgebreid beschreven door Cynthia Saltzman in *Portrait of dr. Gachet, the story of a Van Gogh Masterpiece*, (1998), pag. 192 e.v.; zie ook L.H. Nicholas, *The rape of Europa*, NY (1994)

⁸⁶ SNK, nr. 137; de Raad was de centrale instantie bij het naoorlogse rechtsherstel, zie para 2.1 van het jaarverslag van de Resitutie Commissie, *Verslag 2002*, Den Haag (februari 2003)

Nederlandse kunstmarkt beschreven:

"De Hollandsche kunstmarkt, die in 1938 en 1939 bijna volkomen was stilgelegd door de oorlogsvrees, herleefde door de Duitse bezetting en kwam langzamerhand tot een bijna ongehoorde ontwikkeling. Dit kwam voornamelijk door het groote aantal Duitschers met onbeperkte geldmiddelen, die het land bezochten op zoek naar kunstwerken. Alle getuigen, over dit onderwerp ondervraagd, zijn het erover eens, dat de gelegenheden voor aankoop onbegrensd waren, zowel bij handelaars als bij particuliere verzamelaars. Goering en zijn handlangers trokken het volle profijt van deze gelegenheden."⁸⁷

Over het prijsverloop verder nog Aalders:

"De Nederlandse kunstmarkt was onder invloed van de oorlogsomstandigheden vrijwel direct sterk opgebloeid. De crisis van de jaren '30 had de handel in negatieve zin beïnvloed, evenals het uitbreken van de oorlog in september 1939. [...] Deze factoren werkten op hun beurt bodemprijzen in de hand. Toen de oorlog uitbrak in het voorjaar van 1940 kon de kunsthandel dan ook 'geen veer meer wegblazen'. Een blik op de catalogus van het veilinghuis Frederik Muller uit april 1940 laat zien dat de prijzen toen tot een absoluut dieptepunt waren gezakt. Met het maken van prijsvergelijkingen kan men trouwens niet voorzichtig genoeg zijn.[...] Vrijwel direct na de invasie van Nederland was de malaise op de kunstmarkt echter voorbij."⁸⁸

8. aangifte na de oorlog door de weduwe Koenigs

De weduwe Koenigs verzond op 20 september 1945 een aantal formulieren waarin zij aangifte deed van de verkoop van 31 schilderijen door F.W. Koenigs aan A. Miedl in "zomer van 1940".⁸⁹ Op de voorgedrukte regel waarop de aard van het bezitsverlies diende te worden aangegeven: "is door confiscatie/ diefstal/ gedwongen/ vrijwillige verkoop in bezit gekomen van", kruiste zij de eerste drie mogelijkheden weg en gaf daarmee aan dat het volgens haar om een *vrijwillige verkoop* ging. Dat zij op de hoogte was van de gebeurtenissen rondom de verkoop blijkt uit het feit dat zij tevens aangeeft dat de schilderijen zich "thans vermoedelijk bij Goering" bevinden. Deze aangifte door de weduwe Koenigs vond plaats op grond van een door een advertentiecampagne bekendgemaakte aangifteplicht, en berustte op artikel 5 van het "Besluit Vijandelijk Vermogen"⁹⁰ en op de Verordening Militair Gezag van 13 juni 1945.⁹¹

De bekendmaking luidt als volgt:

"Alle kunstschaten, antiquiteiten en bibliotheken welke gedurende de vijandelijke bezetting in vijandelijk bezit zijn geraakt, dienen te worden aangegeven. Tot aangifte is verplicht een ieder die gedurende de vijandelijke bezetting het genoemde op eenige wijze, al dan niet vrijwillig, heeft afgestaan aan een vijandelijke staat, vijandelijk onderdaan of een persoon wonende, verblijfhoudende of zich bevindende in vijandelijk gebied, alsmede een ieder die daarbij betrokken is geweest of daarover dan wel omtrent het vervoer of de bewaring inlichtingen kan verschaffen. De aangifte dient onverwijld te geschieden uitsluitend of speciaal daarvoor bestemde formulieren..."

---

⁸⁷ SNK archief, 714 (bijlage 22 RC)

⁸⁸ G. Aalders, *Roof*, Amsterdam (1999), pag. 85 (bijlage 22 RC)

⁸⁹ voor de verkoop van de andere vier schilderijen bestond immers geen aangifteplicht.

⁹⁰ Koninklijk Besluit E 133, Stb. E133; zie o.m. J.W. Kersten *Theorie en praktijk van het naoorlogse rechtsherstel*", uitgave van het Ministerie van Financiën, blz. 88

⁹¹ verordening Militair Gezag van 13/6/45, no. 133, Publicatieblad van het Militair Gezag 2/8/45

Om de velen die tijdens de oorlog, tegen de voorschriften in, vrijwillig een verkoop waren aangegaan met de vijand niet af te schrikken, werd in de bekendmaking nog de volgende toezegging opgenomen:⁹²

"Met de verplichting tot aangifte wordt geen enkel fiscaal doel nagestreefd. Zij beoogt alleen een volledige documentatie voor het terugvorderen van het aan Nederland onttrokken kunstbezit. De gegevens staan uitsluitend ter beschikking van de Stichting Nederlandsch Kunstbezit."

claim?

Mevrouw Koenigs stelt dat de aangifte door de weduwe Koenigs dient te worden gezien als een claim en dat het goed mogelijk is dat er ook voor de vier schilderijen, waarvan de formulieren niet zijn teruggevonden, een dergelijke claim is ingediend. Gezien de hierboven staande aangifteplicht, en gezien de door de weduwe Koenigs zelf aangegeven 'vrijwilligheid' van de verkoop, kan deze interpretatie van de feiten niet gevolgd worden. De weduwe Koenigs deed aangifte, niet bij wijze van 'claim' maar omdat zij daartoe verplicht was. Voor wat betreft de verkoop van de vier schilderijen waarvan geen aangifteformulier is teruggevonden bestond deze verplichting niet: ten eerste bestond deze verplichting niet omdat de kopers geen 'vijandelijke onderdanen' waren – Graaf Seilern en het echtpaar De Bruijn –, en ten tweede bestond deze verplichting niet omdat de bewuste verkopen buiten het beoogde tijdsbestek viel waarover aangifte diende te worden gedaan, nu ze vóór de bezetting hun beslag hadden gekregen.

9. periode tot aan het verzoek om teruggave van Christine Koenigs

Op 30 november 1946 overleed de weduwe van Franz Koenigs, mevrouw A.L.E.P.E. Gravin von Kalckreuth-Koenigs te Haarlem. Er zijn geen aanwijzingen waaruit blijkt dat de familie Koenigs in de periode tot 1997 aanspraak heeft gemaakt op de kunstcollectie.

Dit wordt namens verzoekster als volgt toegelicht:

"de draad is pas halverwege de jaren '90 door Christine Koenigs opgepakt, mede omdat tot halverwege de jaren negentig géén van de nabestaanden-Koenigs kennis had omtrent hetgeen zich rondom de collectie in de eerste helft van het jaar 1940 had voltrokken. Die kennis was er niet, laat staan dat daarvan een degelijke analyse kon worden gemaakt " (Aantekeningen, 22) "Pas naar aanleiding van de publiciteit rond de recuperatiekwesitie die in 1987 speelde (de terugkeer van de Koenigs tekeningen uit de DDR) is men zich binnen de familie gaan afvragen wat er was gebeurd, maar geen van de kinderen van F.W. Koenigs heeft naar aanleiding daarvan actie ondernomen. De familie heeft zich wel steeds onderling afgevraagd wat er nou gebeurd was maar niemand is tot de kern doorgedrongen." "... en in die periode is cliënte dan ook met haar onderzoek begonnen. Het duurde daarbij enige jaren voordat het tot haar doordrong dat de erven Koenigs ten gevolge van de bijzondere omstandigheden die ten tijde van de transacties van april 1940 t/m juni 1940 aanwezig waren op buitengewoon onredelijke wijze benadeeld bleken te zijn." ⁹³

---

⁹² bijlage 23 RC, zie ook E. Muller en H. Schretlen *Betwist Bezit*, Zwolle (2002), hoofdstuk 1

⁹³ verslag hoorzitting met C.F. Koenigs en Aantekeningen 23 (bijlage 24 RC)

De heer W.O. Koenigs verklaart hieromtrent:

“dat geen van zijn broers of zusters ooit in termen van onvrijwillig bezitsverlies heeft gesproken. De wens van zijn vader om de tekeningencollectie te schenken kon door de ontwikkelingen niet in vervulling gaan maar ook de verkoop zou plaatshebben onder de voorwaarde dat de tekeningen integraal bij Boymans zouden blijven”⁹⁴

Wel is gebleken dat de familie in de jaren '50 heeft laten onderzoeken of de doorverkoop van de 527 tekeningen door Van Beuningen aan Posse, tegen de bedoelingen in, kon worden teruggedraaid. Namens W.O. Koenigs werd hierover opgemerkt:

"De werken zijn indertijd verkocht met een "understanding" dat ze in Boymans zouden blijven. Dat is na de oorlog onderzocht. Hierover heeft de familie Koenigs na de oorlog juridisch advies ingewonnen, in de jaren '50. Hierbij kwam naar voren dat er een indicatie was dat de collectie in het Boymans moest blijven, maar dat dit niet als juridisch hard te maken recht kon worden gezien, het was geen derdenbeding, en de heer Van Beuningen was dus gerechtigd geweest om te verkopen. Een recht kon dus ook niet worden afgedwongen bij de familie Van Beuningen. Dit betekende destijds het einde van de kwestie voor de familie Koenigs. De situatie is gecompliceerd door het feit dat Franz Koenigs de eigendomsrechten heeft overgedragen aan Lisser & Rosenkranz: de verkoop is dus geschied door de bank. (...) de bank had meer belang bij een voortvarende afwikkeling en bij betaling in convertibele valuta dan bij een juridisch houdbaar derdenbeding."⁹⁵

Vanaf 1997 staat mevrouw C.F. Koenigs over de collectie van haar grootvader in contact met het ministerie van OCenW en maakt zij aanspraak op de kunstvoorwerpen uit deze collectie. Het verzoek om teruggave, zoals in behandeling bij de Restitutie Commissie, werd door mevrouw Koenigs ingediend in haar hoedanigheid van erfgename van Franz W. Koenigs. Dat mevrouw Koenigs sinds het overlijden op 27 februari 2000 van haar vader F.F.R. Koenigs als één van de erven van Franz W. Koenigs moet worden aangemerkt, blijkt uit bij brieven van 19 december 2002 en 21 februari 2003 aan de Commissie toegezonden notariële akten.⁹⁶

10. 6 schilderijen die buiten de beschreven 'collectie Koenigs' vallen (categorie 4)

Een zestal schilderijen (NK 1915, NK 2075, NK 1848, NK 3577, NK 3387 en NK 2071) waarop aanspraak wordt gemaakt, valt buiten de geschiedenis van de 'collectie Koenigs' zoals in deze rapportage en de Memorie omschreven. Deze schilderijen komen niet voor in de lijsten van de Koenigs collectie vanaf 1935. Na de oorlog heeft de weduwe Koenigs evenmin aangifte van de verkoop of het verlies van deze werken gedaan, in tegenstelling tot de andere tijdens de oorlog verkochte schilderijen. Naast vermelding door de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK) van de naam Koenigs in de herkomstgegevens bij de hieronder bij 1 en 2 genoemde schilderijen,⁹⁷ zijn geen aanwijzingen gevonden dat de schilderijen tot de collectie Koenigs behoorden. Dat ze in ieder geval niet tot het beschreven feitenrelaas behoren, is van de zijde van mevrouw Koenigs bij brief van 7 oktober 2002 bevestigd. Onderzoek naar de herkomstgegevens heeft het volgende opgeleverd:⁹⁸

⁹⁴ verslag hoorzitting met W.O. Koenigs (bijlage 25 RC)

⁹⁵ idem

⁹⁶ bijlage 26 RC

⁹⁷ alleen bij deze 2 schilderijen (NK 1905 en 1848) vermeldt de SNK na de oorlog Koenigs als herkomstnaam

⁹⁸ bijlage 27 RC

- 1) NK 1915 (F. del Cossa, *De engel van de annunciatie*) is teruggevonden in de administratie van Göring als een aankoop in december 1940 van Rhodius Koenigs Handelmaatschappij.⁹⁹ Op grond van deze gegevens en op grond van het feit dat de SNK de naam Koenigs noteerde als herkomstnaam op het zogenaamde interne aangifteformulier, is het goed mogelijk dat Koenigs het werk uit naam van Rhodius Koenigs verkocht aan Göring. Bovendien zijn eerdere zakelijke contacten tussen Göring en Koenigs bekend.¹⁰⁰ Tot nog toe zijn echter geen nadere gegevens aangetroffen die het aannemelijk maken dat dit schilderij tot het bezit van Koenigs persoonlijk dan wel van Rhodius Koenigs behoorde.
- 2) NK 1848 (Domenico di Michelino, *De verdrijving uit het paradijs*): de veronderstelling dat dit schilderij tot het bezit van Koenigs behoorde berust op een door de SNK ingevuld aangifteformulier waarop is vermeld dat "Königs" dit in 1942 aan Göring verkocht. De datum van de verkoop kan gezien het overlijden van Koenigs begin 1941 in ieder geval niet juist zijn. Van dit schilderij is bekend dat het in 1933 in bezit was van de Duitse verzamelaar G.F. Reber, die sinds de jaren '20 in Zwitserland woonde. Deze raakte in de jaren '30 in economische problemen en heeft toen delen van zijn collectie moeten verkopen: over de verkoop van dit specifieke schilderij is niets bekend. Aan het begin van de oorlog was Reber voor de inkoper van Göring, Andreas Hofer, werkzaam. Gezien de contacten van deze verzamelaar is het mogelijk dat Reber een relatie was van Koenigs, en dat hij dit schilderij van Reber aankocht en dit tijdens de oorlog aan Göring doorverkocht. Een tweede mogelijkheid - ook goed denkbaar gezien de relatie van Reber met Göring - is dat er sprake is van verwarring en dat Reber het schilderij zelf in 1942 aan Göring verkocht.¹⁰¹
- 3) NK 2075 (kopie naar Rembrandt van Rijn, *Oude man in een fantasievol kostuum met een stok*): over de herkomst van dit schilderij is veel onduidelijkheid.¹⁰² Volgens de gegevens van de SNK zou dit schilderij tijdens de oorlog door kunsthandel Katz te Dieren zijn verkocht aan Miedl (kunsthandel Goudstikker), en zijn doorverkocht naar Duitsland. Geheel zeker is dit niet. De naam Koenigs komt in de gegevens van het ministerie van OCenW ook voor, maar dit lijkt echter te zijn gebaseerd op onjuist geïnterpreteerd archiefmateriaal, namelijk op een lijst die na de oorlog door museum Boymans werd opgesteld met 'wensen' voor bruiklenen.¹⁰³ Op deze lijst was sprake van één categorie 'Koenigs schilderijen' en een andere categorie 'vallende buiten de collectie Koenigs'. Het schilderij komt voor onder de laatste categorie, maar is toch als Koenigs-herkomst in de gegevens van het ministerie terechtgekomen (de zogenaamde inventariskaart van het ICN).¹⁰⁴ Aangezien het schilderij niet voorkomt op één van de andere lijsten van de Koenigs collectie – en evenmin in de gegevens van de SNK –, is de veronderstelling dat er sprake is van een misverstand, aannemelijk.

---

⁹⁹ Bundesarchiv Koblenz, B 323, nr. 574

¹⁰⁰ zie hiervoor, noot 83

¹⁰¹ gegevens onderzoeksbureau Herkomst Gezocht (BHG)

¹⁰² idem

¹⁰³ informatie BHG o.g.v. document uit Gemeentearchief Rotterdam, archief Boymans, nr. 660

¹⁰⁴ gegevens BHG

- 4) NK 3577 (P.P. Rubens, *Perseus en Andromeda*) blijkt in 1939 in bezit van de verzamelaar Mannheimer te zijn geweest, die dit werk op een onbekend tijdstip maar in ieder geval vóór 1939 aankocht van Koenigs.¹⁰⁵
- 5) NK 3387 (A. van Ostade, *Mensen lossen turf en dragen het een huis in*) blijkt in 1906 in eigendom te zijn van Baron Koenigswarter te Wenen, die het in de periode tussen 1906/1936 – onbekend wanneer - verkocht aan Goudstikker en kunsthandel Duits te Londen gezamenlijk (een zogenaamd metaschilderij). Tijdens de oorlog kwam het via Miedl in handen van Göring. De naam Koenigs komt in de herkomstgegevens van dit schilderij niet voor.¹⁰⁶
- 6) Voor NK 2071 (P.P. Rubens *De gevangenneming van Christus*) is geen enkele aanwijzing voorhanden dat dit schilderij uit de collectie Koenigs afkomstig is. Vanuit de Haagse kunsthandel Parry werd het tijdens de oorlog verkocht aan Hitler ten behoeve van het Führermuseum.¹⁰⁷

-----

11. samenvatting: om welke voorwerpen gaat het?

Het onderhavige verzoek om teruggave strekt zich uit over 37 tekeningen ('werken op papier') die behoren tot de Koenigs tekeningencollectie zoals deze zich anno 2003 bevindt in Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, en over 34 schilderijen, voornamelijk werken van Rubens, die zich eveneens voor het merendeel bevinden in Museum Boijmans Van Beuningen. In bijlage achter deze rapportage is een overzicht van deze kunstvoorwerpen opgenomen. Ze kunnen op grond van het hiervoor beschreven onderzoek worden onderverdeeld in vier categorieën:

1) de 37 tekeningen

Deze tekeningen behoren tot de tekeningencollectie van F.W. Koenigs die al vanaf september 1931 tot zekerheid diende voor een lening van de bank Lisser & Rosenkranz aan Koenigs. Koenigs gaf zijn tekeningencollectie op 2 april 1940, ter voldoening van zijn schuld, in betaling aan deze bank die daarmee volledig eigenaar werd. Op 9 april 1940 heeft Lisser & Rosenkranz de collectie in zijn geheel doorverkocht aan D.G. Van Beuningen. Aangenomen mag worden dat de opbrengst van de verkoop, NLG 1 miljoen, ten goede is gekomen aan Koenigs door verrekening van dit bedrag met de uitstaande schuld.

De tekeningen behoren tot de 527 tekeningen die Van Beuningen, tegen de gewekte verwachtingen in, doorverkocht aan de Duitser Posse. Eind jaren '80 werden de 37 tekeningen door de Nederlandse autoriteiten vanuit met name de DDR gerecupereerd, waardoor ze deel zijn gaan uitmaken van de NK-collectie.

---

¹⁰⁵ idem

¹⁰⁶ idem

¹⁰⁷ idem

2) de 27 schilderijen

Deze 27 schilderijen heeft Koenigs in 1935, in verband met de kredietovereenkomst met Lisser & Rosenkranz, eveneens in pand dan wel (fiduciaire) eigendom overgedragen aan de bank. Deze schilderijen zijn bevonden zich tot 19 april 1940 in bruikleen in museum Boymans te Rotterdam. Ze werden niet door Lisser & Rosenkranz aan Van Beuningen verkocht maar in juni 1940 door Koenigs zelf - al dan niet (mede) uit naam van Lisser & Rosenkranz - verkocht aan de Duitser Miedl. De verkoopprijs voor de in totaal 31 schilderijen bedroeg (hoogstwaarschijnlijk) NLG 800.000.

De 27 schilderijen zijn door Miedl doorverkocht aan diverse Duitse kopers, waaronder Göring, en werden direct na de oorlog door de Nederlandse autoriteiten uit Duitsland gerecupereerd, waarna ze deel zijn gaan uitmaken van de NK-collectie.

3) *Cadmus zaait Drakentanden*, van P.P. Rubens

Ook dit schilderij behoorde tot de collectie Koenigs en tot de zekerstelling voor de lening van Lisser & Rosenkranz. Het werd begin mei 1940 - de exacte datum is onbekend maar de opdracht tot de aankoop kon worden gedateerd op 27 april 1940 - door bemiddeling van Jacques Goudstikker aangekocht door het Nederlandse echtpaar De Bruijn. De door Lisser & Rosenkranz ontvangen verkoopsom bedroeg NLG 11.600, waarmee de schuld van Koenigs aan de bank met een evenredig deel geacht wordt te zijn verminderd.

Cadmus zaait Drakentanden is tot 1961 in bezit van het echtpaar De Bruijn gebleven. In 1961 werd het gelegateerd aan het Rijksmuseum te Amsterdam waardoor het deel is gaan uitmaken van de rijkscollectie.

4) 6 schilderijen waarvan het onzeker is of deze tot de collectie Koenigs behoorden

Zes schilderijen (te weten: NK 1915, NK 2075, NK 1848, NK 3577, NK 3387 en NK 2071) die onder het verzoek tot teruggave vallen, maken geen onderdeel uit van de collectie waarover Koenigs het bezit verloor zoals dit in deze rapportage en namens verzoekster in de Memorie werd beschreven. Het is onzeker of deze schilderijen tot het bezit van F.W. Koenigs behoorden.

De tekeningen en schilderijen, in deze rapportage beschreven, maken anno 2003 deel uit van de rijkscollectie. Ze werden, met uitzondering van het schilderij *Cadmus zaait Drakentanden*, uit Duitsland gerecupereerd als tijdens de oorlog 'onrechtmatig uit Nederland verdwenen kunstbezit'. De tekeningen en de meeste schilderijen bevinden zich op dit moment in bruikleen van het huidige Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam.

E. Campfens,
rapporteur / secretaris

**OVERZICHT
GECLAIMDE KUNSTWERKEN**

OVERZICHT GECLAIMDE WERKEN OP PAPIER (informatie m.b.t. titel, materiaal en kunstenaar overgenomen van Bureau Herkomst Gezocht)

Categorie nr.	NK nr.	Titel	Materiaal	Kunstenaar / typering
1	NK 3542	Kluizenaar in een landschap	inkt	Meester van het Stuttgarter Schatzboek
2	NK 3543	De besnijdenis van Christus - Verso: stadsgezicht of kerk aan rivier (nauwelijks zichtbaar)	dekvelf, inkt	N.A. Mair
3	NK 3544	Een zittende man, mogelijk Job	inkt	M. Schongauer
4	NK 3545	Madonna met kind op een bank	inkt	kopie naar M. Schongauer
5	NK 3546	Kop van een kale, baardeloze oude man	inkt	kopie naar M. Schongauer
6	NK 3547	Christus als Man van Smarten	inkt	schoon van M. Schongauer
7	NK 3548	Maria, het kind voedend, in een vensteropening	inkt	kopie naar M. Schongauer
8	NK 3549 a-b	Wapenschild met een man leunend op een "Kachelofen" - Verso: Knielende madonna (=NK 3549-b)	inkt	A. Dürer
9	NK 3550	De heilige familie	dekvelf, bladgoud, inkt	A. Dürer
10	NK 3551	De heilige Barbara	inkt	A. Dürer
11	NK 3552	Maria met kind	inkt	A. Dürer
12	NK 3553	Ontwerp voor een wapenschild met vier gevleugelde putti	inkt	A. Dürer
13	NK 3554	De drie schikgodinnen spinnen de levensdraad	aquarelvelf, inkt	A. Dürer
14	NK 3555	Allegorie van de Deugd die de Dood en het Fortuin overwinnen	aquarelvelf, inkt	in de stijl van A. Dürer
15	NK 3556	Maria voedt het Christuskind	inkt	A. Dürer
16	NK 3557	Hoofd van een engel	krijt	in de stijl van A. Dürer
17	NK 3558	Studies van vier vrouwen en een lanskrecht	inkt	H.L. Schäuflerin
18	NK 3559	Heilige Sebastiaan	inkt	H.L. Schäuflerin
19	NK 3560	De kruisdraging van Christus	inkt	toegeschreven aan H.L. Schäuflerin
20	NK 3561	De inzegening van een huwelijk door een bisschop	krijt	in de stijl van Schäuflerin
21	NK 3562	De aanbidding van de koningen	inkt	Anoniem
22	NK 3563	Portret van een jonge Venetiaanse vrouw	krijt	onzekere beschrijving aan B. Beham
23	NK 3564	Het geduld: rotsachtig landschap met kasteel en rustende man	inkt	Monogrammist "B.S."
24	NK 3565	Het oordeel van Paris	inkt	E. Schön
25	NK 3566	Het kamp der Israëlieten; Mozes ontvangt de tien geboden	inkt	E. Schön
26	NK 3567	Landsknecht met getrokken zwaard	inkt	V. Solis
27	NK 3568	Ruitler en drie landsknechten voor een stadswal	inkt	V. Solis
28	NK 3569	Engel met twee trompetten	inkt	V. Solis
29	NK 3570	Emblematische voorstelling van landschap met pijn en boog, brandend hart en anker in de voorgrond, een stad op de achtergrond	inkt	C.I. de Passe
30	NK 3571	Emblematische voorstelling met een eekhoorn op een boomstam of tak, drijvend op een rivier, een stad op de achtergrond	inkt	C. I de Passe
31	NK 3572	De aanbidding der wijzen	inkt	M. Ostendorfer
32	NK 3573	Strijdtafereel - 25 november 1627 Los blad uit album amicorum	inkt	M. Merian I
33	NK 3574	Gezicht op Kleef	inkt	Anoniem
34	NK 3575 a-b	Portret van een jongen, in driekwart naar rechts gezien - verso: portret van een kind -	zilverstift, krijt, inkt, dekvelf	A. Holbein
35	NK 3576	Maria het Christuskind voedend	vernis, inkt, dekvelf	H. Baldung Grien
36	NK 3582	Het Paris-oordeel (recto) en De Ongelovigheid van St. Thomas (verso)	krijt	Altdorfer, A.
37	NK 3583	Portret van Sir Charles Wingfield	krijt	Holbein II, H.

OVERZICHT GECLAIMDE SCHILDERIJEN (gegevens titel en kunstenaar ontleend aan informatie van Bureau Herkomst Gezocht)

Categorie nr.	NK nr.	Titel	Kunstenaar	Catalogus '35	opmerking
1	NK 1408	Christus aan het kruis met Maria, Maria Magdalena en Johannes de Evangelist	In de stijl van P. P. Rubens	18	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
2	NK 1409	Hélène Fourment (1614-1673), Ze vrouw van de kunstenaar	navolger van P. P. Rubens	36	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
3	NK 1546	Hoofd van een jonge vrouw	navolger van P. P. Rubens	38	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
4	NK 2660	Winterlandschap met schaatsers	H. Averbamp	1	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
5	NK 2661	Portret van een jonge man	Meester van de Vorstenportretten	6	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
6	NK 2662	Stilleven met harfingen	H. Francken II	7	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
7	NK 2663	Hans Höchstätter -	Anoniem	8	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
8	NK 2664	Portret van een man	Monogrammist H.B	9	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
9	NK 2665	Twee ninfen op hertelacht	A. van Dyck	10	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
10	NK 2667	De heilige Ivo	J. Jordaens I	13	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
11	NK 2668	Molens in de avond	A. van der Neer	14	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
12	NK 2669	Winterlandschap met schaatsers	Neer, A. van der	15	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
13	NK 2670	Landschap met de ondergang van Sodom en Gomorra	J. Patenier	16	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
14	NK 2671	Het Laatste Avondmaal	J. Ratgeb	17	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
15	NK 2672	Diana en Actaeon, fragment (rechterdeel). Het bad van Diana	P. P. Rubens	22	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
16	NK 2673	Hercules als overwinnaar van Discoordia	P. P. Rubens	23	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
17	NK 2674	Diana en haar ninfen ontdekken de zwangerschap van Callisto	kopie naar P. P. Rubens	30	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
18	NK 2675	Twee Romeinse veldheren (Romulus en Titus Tatius)	P. P. Rubens	33	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
19	NK 2676	Landschap met boerderij, in de verte een gezicht op een stad	G. C. de Hondcoeter	40	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
20	NK 2677	Landschap in een onweersbui	kopie naar P. P. Rubens	42	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
21	NK 2678	Nachtelijke brand in een stad	D. van Heil	43	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
22	NK 2679	Diana en Actaeon	kopie naar D. Teniers II, kopie naar P. P. Rubens		Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
23	NK 2680	Achilles herkend onder de dochters van Lycomedes	P. P. Rubens	31	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
24	NK 2681	Bergachtig landschap met een dorp in de verte	G. C. de Hondcoeter	44	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
25	NK 2682	Berglandschap met een dorp	navolger van H. P. Seghers	45	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
26	NK 2683	Diana en Actaeon	kopie naar Titaan	46	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
27	NK 3382	Minerva vechtend met Mars	P. P. Rubens	32	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
28	RMA	Cadmus zaait drakenlanden	P. P. Rubens	29	Begin mei 1940 verkocht aan De Bruijn
29	NK 3387	Mensen lossen turf	A. van Ostade		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
30	NK 3577	Perseus en Andromeda	P. P. Rubens		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
31	NK 1848	De verdriving uit het paradijs (fragment)	Domenico di Michelino		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
32	NK 1915	De engel van de annuclatie	F. del Cossa		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
33	NK 2071	Gevangeneming Christus	P. P. Rubens		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
34	NK 2075	Oude man in een fantasievol kostuum met een stok	kopie naar Rembrandt van Rijn		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)

Publicatie van:

Adviescommissie Restitutieverzoeken
Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog

Bezoekadres: Lange Voorhout 13

Postadres: Postbus 556

2501 CN 's-Gravenhage

telefoon: 070 376 59 92

fax: 070 362 96 54

e-mail: info@restitutiecommissie.nl

internet: www.restitutiecommissie.nl

Foto omslag: © Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam